

תוכן עניינים

הרב דב כץ
פרופ' מרדכי ברויאר
הרב אפרים זייצ'יק
הרב יעקב ברמן
הרב אברהם יצחק הכהן קוק
פרופ' מרדכי ברויאר
הרב ישראל זיסל כלב דבורץ
פרופ' עמנואל אטקס

הרב פרופ' שמואל ביאלובלוצקי
ד"ר שאול שטמפפר
משה צינוביץ
הרב דוב כץ

הרב ד"ר יחיאל יעקב ויינברג
הרב אפרים זייצ'יק

רבי ישראל סלנטר
ר' יוסף יוזל הורביץ
הרב מאיר חדש
הרב אלימלך בר-שאול

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי
הרב ירוחם אשר ורהפטיג
הרב יחיאל יעקב ויינברג

הרב שלמה כהן
רפאל חסמן
פרופ' צבי קורצווייל
פרופ' דב רפל ז"ל

תנועת המוסר - סקירה

סקירה היסטורית

ר' ישראל מסלנט - הלכות והליכות

רבי ישראל והילד החטוף

קדוש ישראל - רבי ישראל סלנטר זצ"ל

הרב קוק ותנועת המוסר

תנועת המוסר ומייסדה

"תבונה" - כתב-עת תורני ראשון במזרח אירופה

ישיבות וראשיהן

ישיבות ליטא ותנועת המוסר

רבי נתן צבי פינקל - משקם ישיבה בסלובודקה

ישיבת מיר

רבי יוזל הורביץ וישיבת נובהרדוק

אישים

ר' נפתלי אמשטרדם החסיד שבחבורה

על ר' ישראל מאיר הכהן

חיה ברוידא - אמו של רבי שמחה זיסל מקלם

ממעיינה של תנועת המוסר

אמרות ופתגמים

אמרות משלים והליכות

מהות לימוד המוסר

הגגי מקרא

פולמוס המוסר

למען דעת - גילוי דעת רבנים השוללים את תנועת המוסר

למען האמת! - קול קורא, בשבחה של תנועת המוסר

על דבר המוסר

מרד המוסר בישיבת טלז

רבי יצחק בלאזר ורבי חיים סלובייצ'יק

הערכות ועיונים

רבי אברהם ישעיה קרליץ על רבי המוסר

תורת המוסר - המורשה הרוחנית של יהדות ליטא

ר' ישראל מסלאנט על כוחות הנפש

החינוך והלימוד בישיבות נובהרדוק

תנועת המוסר ואסכולת וולוז'ין רצף ותמורה -

הרב ד"ר יונה בן ששון ז"ל

פרופ' תמר רוס

פרופ' פישל שניאורסון
חיים גרדה

השוואה טיפולוגית

תנועת המוסר והבעיה ההרמנויטית (פרשנית)
בתלמוד תורה

בספרות

חיים גראביצר – ראש ישיבת אורשה

שיחות מוסר של ר' יוסף יוזל הורביץ

ביבליוגרפיה של תורות מבעלי המוסר שהתפרסמו

ב"דף לתרבות יהודית"

יריעות מקרא – צדקתה של תמר – ע"פ הגליונות

של פרופ' נחמה ליבוביץ

הרב דב כץ

תנועת המוסר - סקירה

מייסדה היה ר' ישראל סלנטר. הוא הטיף ללימוד קבוע בספרות המוסר היהודית תוך העמקה עיונית והתפעלות רגשית כאחד, ובכיוון של "חינוך עצמי" על-פיה. בשנות ה-40 של המאה ה-19 החל להטיף בוויילנה, את שיטתו לפני תלמידיו ולפני הציבור הרחב ויסד "בתי מוסר" - חדרים מבודדים - במקומות שונים, בהם ניתן היה להתרכז בלימוד המוסר. ב-1849 עבר לקובנה ויסד שם בתי-מוסר וישיבה, בה נתחנכו גדולי תלמידיו וממשיכי דרכו: ר' נפתלי אמסטרדם, ר' אברהם שינקר, ר' יצחק בלזר, ר' שמחה-זיסל זיו, ר' אליעזר גורדון, ור' יעקב יוסף. ב-1877 נוסד שם ביוזמתו גם "כולל אברכים" עפ"י דרכו. מ-1857 פעל בקניגסברג, בברלין, בממל ובפריס. בפריס פירסם גם את "אגרת המוסר" - "המניפסט" של שיטתו.

בתוכנית הלימודים של ישיבות המוסר נקבע לימוד יומי קבוע בספרי מוסר ופעלו בהם "משגיחים" ("מנהלים רוחניים"), שהרצו לפני בני-הישיבה ושמו לב לחינוכו האינדיווידואלי של כל תלמיד. ישיבות כאלו הוקמו בקלם (1866), טלז (1879), סלובודקה (1881), לומז'ה (1883) ונובוגורודוק (1896), ולהן קמו סניפים במקומות שונים, רובם בכפיפות לישיבת סלובודקה. השפעת תנועת המוסר הגיעה גם לישיבות מיר וראדין, ור' ישראל מאיר הכהן מראדין הכניסה לישיבתו. לאחר השואה, נוסדו מוסדות ממשיכים לישיבות המוסר של ליטא בארה"ב ובא"י.

הדרכים המעשיות להגשמת השיטה נחלקו, בעיקרן, לשלוש: זו של ר' שמחה זיסל זיו, ה"סבא" מקלם, של ר' נתן צבי פינקל, ה"סבא" מסלובודקה, ושל ר' יוסף יוזל הורביץ, ה"סבא" מנובוגורודוק. האסכולה הראשונה גורסת פעולות מתונות, עקביות והדרגתיות, שראשיתן - פיתוח האמונה, מתוך לימוד והתבוננות בטבע ובחיים, עד כדי הטבעתה בלב כהרגשה חושית. בשלב שני עתידה גם היראה ליהפך לתחושה, אף כי לעיצובה של זו יש להשתמש באמצעים נוספים: בתיאורים מוחשיים של העונשים הצפויים. לצד הלימוד וההתבוננות נדרשות גם פעולות מעשיות, רצופות וממושכות של ריסון עצמי, בעיקר בתחום החסד ואהבת הבריות.

אסכולת סלובודקה מכוונת בעיקרה לחינוך הכרתי ותבונתי, וממעטת בערך החינוך המעשי. לדעתם "עשה האלוקים את האדם ישר" (קוהלת ז, כט), וההסתאבות היא תוצאות השיבושים השכליים - הנגרמים אמנם בהשפעת היצרים. כאשר יגבר באדם אור השכל יתיישרו ההדורים מאליהם. מתוך כך העמידה אסכולת סלובודקה את האדם על עליונותו בבריאה כשליט על כל סביבותיו, ואת מצוות התורה ראו כמשימות נשגבות, בדרך התקדמותו של האדם לדבקות בקונו. מטרת הבריאה כולה,

וציווי התורה בפרט, להנעים את חיי האדם בנועם ההשגות הרוחניות, אך עם זאת אין להבזות את ערך התענוגות הגופניים, שהרי גם בגוף טבועה חכמת היצירה, והתעלות האדם כרוכה בצירוף שניהם. אסכולה זו מתייחדת בשאיפה לעלייה ולהעפלה, שבכוחה לפרוץ את כל המחיצות ולהתעלות מעל לכל היצורים.

האסכולה השלישית, כראשונה, נוטה גם היא לכיוון המעשי, אלא שבניגוד לראשונה היא דורשת פעולות רדיקליות סוערות ומהפכניות. לדעתה, ההדרגתיות והסדר כובלים, והמתנינות מקפיאה. המלחמה ביצר דורשת הסתערות במלוא התנופה, לאורך כל החזית, ובאמצעים קיצוניים. אנשי אסכולה זו הרבו בתיאור הבלי העולם ותענוגותיו, ולא גרסו כל פשרות. לדעתם אין תקנה למידות הרעות אלא בשבירתן מיסודן.

פולמוס תנועת המוסר. עוד בתחילת התהוות התנועה נשמעו קולות של התנגדות, אבל רק ב-1897 פרצה מחלוקת גלויה שחילקה את רבני ליטא לשני מחנות. בראש המתנגדים עמד רבה של קובנה, הירש (צבי) רבינוביץ, וכנגדו עמד רבה של נובוגרודוק, יחיאל מיכל אפשטיין. שתי הקבוצות פירסמו כרוזים חריפים, ובעיתוני "הצפירה" ו"המליץ" הופיעו עשרות מאמרים, לחיוב ולשלילה. ההתנגדות נבעה מן החשש ל"ביטול תורה", ומן החשש החמור יותר, שתנועה חדשה זו תגרום להתגודדות כיתתית, על כל הסכנות הכרוכות בדבר. הושמעה ביקורת גם על מוסדות התנועה ואישיה, ובייחוד על הקבוצות הקיצוניות שבהם, שהגיעו עד לפריקת כל עול חברתי מקובל. המחלוקת חדרה גם אל תוך הישיבות, וישיבת סלובודקה עצמה נאלצה להיפרד לשתיים. גם בין חוגי המשכילים והסופרים החילוניים נחלקו הדעות. מהם שתמכו בתנועה (כגון: נ' סוקולוב, מ"י ברדיצ'בסקי, א"ל לוינסקי) ומהם שלחמו בה ואף פירסמו סיפורי-בדים בגנותה (כגון: א' צדרבאום, ש' רוזנפלד ועוד). המחלוקת שככה לאחר זמן קצר, ותנועת המוסר חדרה במשך השנים לכל הישיבות הליטאיות, אף כי הדים להתנגדות לה נשמעים גם בדורנו.

ערכה ההיסטורי של תנועת המוסר הוא בכך, שביוזמתה - ומתוך התאמה פנימית עם רעיונותיה - הוחל בייסוד ישיבות מסודרות, ברמה גבוהה, מהטיפוס הליטאי הידוע. לראשונה הובטח קיומם הכלכלי של בני הישיבות בצורה מכוונת, והוכנסו "ראשי-מתיבתא" מומחים ומשפיעים רוחניים שהעלו ביותר את רמת התלמידים. הישגים אלה קיימים עד היום הזה אף כי תנועת המוסר עצמה הצטמצמה. אנציקלופדיה עברית, כרך כב, טורים 627-630.

פרופ' מרדכי ברויאר

סקירה היסטורית

...בנייתיים התחוללה "מהפכה" בקרב ישיבות ליטא ה"מתנגדיות", והובילה אליה תנועת המוסר מייסודו של ר' ישראל סלנטר. בהיותו מודע לכוח המשיכה האדיר שהפעילה ההשכלה על הנוער היהודי, מבחינה רוחנית וחברתית כאחד, ראה אותה כסכנה הגדולה ביותר שאיימה על היהדות המסורתית. עד כדי כך היה איום זה חמור בעיניו, שהשתמש כלפיו בביטוי שמאז ומתמיד נתייחד לשעת חירום שאין חמורה ממנה: "עת שמד". הוא נקט עמדה נחרצת כלפיה ויצא ללחום בה בכלים חדשים שעיצב... שהיו בחלקם מעשה חרש העשוי מתוך חומרי הבניין של ההשכלה עצמה, מעין "סם שכנגד". לדוגמה: אם ההשכלה זנחה את "תורת ה'" והתמקדה

ב"תורת האדם", הרי שגם ר' ישראל תבע להתרכז בהתבוננות באדם ולא בעולמות העליונים.

הוא העלה בדעתו את "המוסר" כבסיס וכתוכן לתנועה האמורה לחסן את המוני היהודים מפני איומיה של ההשכלה ומפני הסכנות שהיו טמונות במצב הכלכלי-החברתי המחמיר והולך. "הלימוד המוסרי", הוזה אומר, העיון התמידי בהתנהגותו המוסרית של האדם לנוכח פיתויי הזמן והיצר, יעורר להתמודדות ישירה עם בעיות של כאן ועכשיו, יגן בפני הרוחות החדשות ויחזק ברכיים כושלות, שכן המסגרות הקיימות של החברה המסורתית אין עוד בידן לעשות זאת. הוא הפיץ את ה"מוסר" בין האנשים המקורבים אליו בתפקידיו השונים והקים "בית מוסר" בכל עיר שהתגורר בה. ר' ישראל לא עשה מאמצים מיוחדים להכניס את המוסר הזה אל תוך הישיבות ונראה שלא זו הייתה כוונתו.¹ דבר זה נעשה בידי תלמידיו לאחר פטירתו,² והם הפכו את המוסר לחלק מהותי של סדר הלימוד והעיון בישיבה.

תנועת המוסר הכניסה הדגשים חדשים לישיבה: היא שיוותה חשיבות לעיצוב אופיו של כל תלמיד ותלמיד והעמידה את ההתבוננות המוסרית במרכז חווייתו. תוך כדי כך טופחה גישה של ביטול כלפי העולם ה"נחות" שמחוץ לישיבה, דבר שהיה אמור לתת מענה לאתגרי החברה החומרנית החילונית. המוסר נתן דחיפה חדשה גם לפעילות השכלית: הוא סיפק מזון מסוג חדש למחשבה ולדיון על נושאים שנגעו בפסיכולוגיה, בפילוסופיה ובאנתרופולוגיה פילוסופית. בנוסף על כל אלה שימש המוסר תחום חלופי לאותם תלמידים שלא יכלו להפיק את מירב הסיפוק השכלי והרגשי מן העיסוק בתלמוד בלבד. אולם גם לחריפי השכל שבין התלמידים העמיד ר' ישראל סלנטר בעקיפין אתגר חדש-ישן: משנתו העיונית והנחיותו לתלמידיו כללו הערכת חשיבותו וחיוניותו של הפלפול התלמודי, ומבית מדרשו יצאה דחיפה לישיבות לטפח את "פלפול התלמידים".

הניסיונות של תלמידי ר' ישראל להכניס את שיטת המוסר לישיבות נתקלו בהתנגדות חזקה, הן מתוך הישיבות פנימה הן מחוצה להן. הרפורמה של הישיבות בימי ר' חיים מוולוז'ין זכתה בשעתו בתמיכתה של הרבנות הממוסדת כולה (פרט לחוגי החסידים), מכיוון שמצעה היה רסטורטיבי במהותו: הוא היה אמור להחזיר את עטרת לימוד התורה המסורתית ליושנה. בניגוד לכך, הנהגת ה"מוסר" בישיבות העלתה ספקות, חשדות ויחס עוין פשוטו כמשמעו בחוגי הרבנים בעלי הסמכות, כי ה"מוסר", בדומה לחסידות, נראה כמשבש את מערכת הערכים המקובלת. איש לא הטיל ספק בכשרותן של מטרות ה"מוסר"; השאלה הייתה עד היכן מותר לסטות מן הדרכים המקובלות כדי לבצר מטרות חדשות. ויש לומר, כי בתגובה על אתגר המודרניות נקטו החסידות ומתנגדיה בתוך החברה המסורתית צעדים הפוכים בדיוק: החסידות נעה בכיוון התלמודיזם הליטאי,³ בה בשעה שמתנגדיה הליטאיים תפסו עמדות מוסריות שמבחינת המגמה החינוכית והנטייה להתבוננות רגשנית לא היו שונות הרבה מכיווני החסידות.

ההתנגדות ל"מוסר" בתוך הישיבות פנימה התבטאה, ראשית כל, בסירובם העיקש של כמה מחשובי ראשי הישיבות לתת לו מקום בישיבותיהם, מתוך אותם הנימוקים שהזכרנו זה עתה. ממין אחר היה סירובם של תלמידים להשלים עם הכנסת ה"מוסר" לאותן ישיבות שאכן דגלו בו. עלינו להבין את הרקע לסירוב זה. לקראת סוף המאה ה"ט הפכה הישיבה הליטאית למבצר המסורת, המותקף ללא הרף בידי

¹ אמנם ידוע שהוא ניסה לשכנע את הנצי"ב להכניס לימוד המוסר לישיבת וולוז'ין [הערת העורך].

² ראה תיאורו של א"א פרידמן, ספר הזכרונות, עמ' 89-90, כיצד הכניס ר' יעקב חריף, תלמיד ר' ישראל, את המוסר לישיבתו בויליאן, תוך יצירת אווירה מיוחדת ועשיית רושם רב על התלמידים.

³ ראה רי"י ויינברג, שרידי אש, ד, עמ' רפד ("בליטא המתנגדית צמחה מעין חסידות-מתנגדית").

כוחותיה התוקפניים של ההשכלה ושל תנועות אחרות שביקשו לחלן את תרבות ישראל. ספרות ההשכלה תיארה את בחור הישיבה בדמותו של אדם מסכן וחסר תקווה. שירי "בית המדרש" של חיים נחמן ביאליק, תלמיד וולוז'ין לשעבר, שיש בה הרבה מן הנוסטלגיה, מציירים את הישיבה כעולם שאבד עליו הכלח ואת יושביה כ"נפשות אמולות ונשמות עלובות", אנשים מסכנים המתייסרים ומכלים כוחותיהם על "הו, הו, אמר רבא". מעמדה של הישיבה ומעמדם של תלמידיה ירדו בהתמדה בעיני החברה הבעל-ביתית ותמיכתה בישיבות הצטמצמה והלכה. לבן ישיבה נעשה קשה יותר ויותר למצוא שידוך הגון. היה זה בלתי נמנע שהלך רוח של ייאוש וחסר טעם יחדור אל מעבר לקווי ההגנה של הישיבה, ולמעשה היה נראה לעתים שהוא הציף אותה בשטפו. תלמידים רבים, לעתים קרובות המוכשרים שביניהם, לא יכלו לעמוד בפני כוח המשיכה של ספרות ההשכלה ושל התנועות למען רפורמה חברתית. נוצרו מוקדים של פעילות ברוח התנועות החילוניות בתוך הישיבות ונוצר מצב פרדוקסלי: ישיבות שמטרתן המוצהרת הייתה לחסן את הצעירים בפני פיתויי ההשכלה הפכו לעתים למקום מפגשם הראשון עם שליחי ההשכלה ושלוחותיה.

גדול במיוחד היה כוח המשיכה של התנועה הציונית [החילונית].

הישיבות החלו להרחיק בחורים שהתמידו בהפרת המשמעת, וכאשר דבר זה לא הועיל, הוזעק משגיח והופעלה שיטת ה"מוסר", מתוך הנחה שהיא תביא רפואה לכל חוליי הזמן המסירים דעתו ולבו של בחור מן התורה.

בשלב זה התלקחה מתיחות בין ראשי הישיבות לתלמידיהם ופרצה מחלוקת גלויה. בישיבת טלז התרחשו כמה פעמים התמרדויות של ממש בין תלמידים: לראשונה בשנת 1897/8, כאשר מינה ראש ישיבת טלז ר' אליעזר גורדון (ת"ר-תר"ע, 1910-1840) "משגיח" והפקיד אותו על הישיבה; ושוב בימי המהפכה של שנת 1905, כאשר הוזמנה קבוצת תלמידים נאמני ה"מוסר" מישיבת "כנסת ישראל" בסלובודקה שבהנהלת ה"סבא" ר' נתן צבי פינקל (תר"ט-תרפ"ז, 1927-1849), כדי לאזן את השפעתם של אוהדי המהפכה שבין תלמידי הישיבה. ותיקי הבחורים חששו מפני השגחה יתרה וביקורת קפדנית, שיצמצמו את חופש פעולתם מבחינה אישית ולימודית. כן חששו שהמוסר יחולל שינוי קיצוני בהיררכיה של הבחורים - יגרום לפיחות ערכה של ההצטיינות בלימודים וירומם במקומה את אידיאל השלימות המוסרית. בסופו של דבר נשרו מן הישיבות רבים מבין תלמידיהן המעולים ביותר, אך הישיבות התגברו על המשבר. ולא עוד אלא שמן השנים הסמוכות לפרוץ מלחמת העולם הראשונה ואילך הפכה שיטת המוסר לנורמה החינוכית כמעט בכל ישיבות ליטא ואף מעבר לה.

אוהלי תורה, הישיבה תכניתה ותולדותיה, רכז זלמן שזר, תשס"ג, עמ' 57-60.

הרב אפרים זייצ'יק

ר' ישראל מסלנט - הלכות והליכות

מדוע במערב אירופה

בפנותו מרוסיא - מקום השרשים ורוב בניין ומניין של קהילות בית ישראל לפני - ועבר לארצות מערב אירופה כגון אשכנז וצרפת, בכדי להרביץ שם תורה ומוסר, היה מנמק את צעדו זה בדברים אלה:

משל לסוסים משתוללים המתרוצצים במורד ההר ורוצים לעצור בעדם. הלא אין כל אפשרות לזה. מי שינסה כוחו לעוצרם הריהו מסכן את עצמו, כי הלא הסוסים

יסחבוהו במרוצתם וידרסוהו. רק אחרי שהסוסים גולשים מן ההר, יש מקום לרסנם ולהשיבם לסדרם. כן הוא המצב ביחס לתיקון היהדות. ברוסיא מתגלגלות כעת קהילות ישראל במדרון רוחני ואין כל עצה לעכב או להאיט את שטף מרוצתם, תחת אשר הקהילות בגרמניה נטו מזמן ממשילתן וכבר התרחקו כל כך - עד שכבר יש מקום לטפל בהן ולהעמידן על מכונן.

חנוך

מובא במדרש תלפיות:

"חנוך תופר נעלים ועל כל תפירה ותפירה אומר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, שיש בו יחוד וקישור כל העולמות". והי' ר' ישראל מפרש את הדברים כפשוטן. שהיה בודק כל חוט שיהיה מעובד כראוי וכל תפירה שתהא מתוקנת כהלכה ועשה רצענותו באמונה, בנאמנות זו בממון אחרים, יש מהייחודים והקישורים הקדושים ביותר ומהמדריגות העליונות.

מטאטא

על אלה המטיפים מוסר לאחרים ובעצמם אין ביכולתם להחזיק את עצמם בגובה המוסרי היה אומר: המטאטא מנקה זולתו ובעצמו מתלכלך והולך.

רפואה והלכה

פעם בהיותו בממל היה מתקשה מאד בהבנת סוגיא אחת בהלכות נשים כי בכדי להבין את העניין הנ"ל נחוצה היתה לו ידיעה מעשית בחכמת הניתוח. התאמץ לקבל הסברים מרופאי המקום ולא הניחו את דעתו. ולא בישש לנסוע לגרדז עיירה ברוסיא שעל גבול פרוסיא כי שם התגורר הפרופיסור אהרונזון הידוע, מלומד גדול, תלמיד ישיבה לשעבר, ובטוח היה הר"ס ז"ל שהפרופיסור הנ"ל יואיל להסביר לו את העניין עד שתוברר לו ההלכה לאמיתה של תורה.

הצלת נפשות

פעם איחר לבוא אל השיעור שהיה מרצה לפני תלמידיו בישיבת זריצה בוויילנא וידוע שהיה מדייק לבוא אל שיעוריו בזמנם. הדבר עורר דאגה בין תלמידיו והלכו לחפשו, כשהגיעו לגשר שעל יד זריצה ראוהו עומד על שפת הנחל ומגלגל שיחה עם אשה צעירה. הם הבינו שיש דברים בגו ושבו על עקבותיהם. כשבא ר' ישראל לשיעורו התנצל על איחורו ואמר שעניין של פיקוח נפש עיכב אותו. התלמידים חקרו בדבר ונודע להם פרטי המקרה.

כשר' ישראל עמד לעבור את הגשר מעל הנחל שבדרכו לבית המדרש השגיח פתאום באשה מבוהלת שרצה אל הנחל. הוא עצר בעדה ושאלה לסיבת ריצתה, האשה השתמטה ממנו השיבה לו - תוך מרירות נפש - שירפה ממנה והמשיכה בדרכה. ר' ישראל תפש בידה וחזר על בקשתו שתספר לו מה קרה לה. האשה נעצרה בעל כרחה והתחילה לתנות לפניו את מרי שיחה ויגון לבה. לפני זמן קצר חלו שני ילדיה ובמשך ימים אחדים מתו. בעלה נפל למשכב והנה פתאום מת הסוס שעליו כל פרנסתם. מתוך יאוש מר החליטה להשליך עצמה לתוך הנחל. ר' ישראל נכנס אתה בשיחה ארוכה והתחיל להרגיע את רוחה... ומה שנוגע לאבידת הסוס, הוא ישלח לה מחר כסף לקנות סוס אחר. דעת האשה נתפייסה ולאט לאט שבה אליה רוחה, היא

הודתה לר' ישראל על טוב לבו ושבה לביתה. כעבור שנה קיבל ר' ישראל הזמנה להשתתף בחגיגת ה"ברית" לבנה שנולד לה. (מתוך תנועת המוסר א, עמ' 343).

לפני פטירתו

אף ברגעים האחרונים כשידע ששעותיו ספורות לא פסקה מחשבתו מעצות עמוקות במעשי ההטבה. בעת מחלתו האחרונה בקניגסברג, העמידו לפניו אדם מיוחד לשמש אותו. ביום האחרון לחייו נכנס פתאום רבי ישראל בשיחה עם אותו האיש, שהיה אדם פשוט, על דבר פחד הבריות להישאר לבד עם נפטר. הוא הסביר לו שהפחד הזה פחד שוא באשר המת איננו יכול להזיק מאומה, ויש בזה משום סכלות. כעבור שעות אחדות נפטר, ושום איש לא היה בחדרו מלבד אותו האיש המשמש ונתברר למפרע שזו היתה כוונת שיחתו ברגעים אחרונים אלה, שרבי ישראל כבר הרגיש כנראה, ששעתו מתקרבת. היה בודאי עסוק במחשבות נעלות בענייני תשובה ובחשבונות עם קונו, בכל זאת לא נמנע באותו זמן מלדאוג לטובתו של משמשו, שמא בעת פטירתו ייבהל ויצטער, ומתוך כך מצא לחובתו מטעם מצוות ההטבה ודעתו היתה צלולה לכך להסביר לו שאין כל חשש להישאר עם המת, כדי להפיג את פחדו וסבלו. ויש מספרים שבשעותיו האחרונות ראוהו מתאמץ כל הזמן לנגב את הרוק שנזל מפיו כדי למנוע אי-נעימות מהנוכחים. (תנועת המוסר, א, עמ' 346).

המאורות הגדולים, עמ' ג-י

הרב יעקב ברמן

רבי ישראל והילד החטוף

העיירה סלאנט, מקום גידולו של ר' ישראל היתה צריכה לתת ילד אחד לצבא. עיני ראשי הקהל התחילו לפזול לעבר משכנות הדלים כמנהג הימים ההם. ואז נקלעה לעיירה אלמנה ענייה שהיתה מחזרת על הפתחים ומנגנת בתיבת נגינה, ועמה ילדה הקטן, שהיה מאסף את הפרוטות שיהודים בני רחמנים היו זורקים לה. ממוני הקהל שמחו על המקרה, חטפו את הילד מיד אמו, שינו את שמו לשם אחד מילידי המקום, ורשמו אותו לעבודת הצבא, לשם מילוי חובתם למלכות. זעקות האלמנה הענייה הגיע עד שמים. דעתה נטרפה עליה. היא מרטה את בשרה, תלשה את שערותיה, התרוצצה מבית לבית, דפקה על דלתות גבאי העיר, ואיש לא שם לב אליה.

באותה שבת נזדמן ר' ישראל לסלאנט לביקור בעיירה. וכשראתה האישה איש נשוא פנים נפלה לרגליו והתחננה שיציל את ילדה. ר' ישראל הקשיב לסיפור דבריה, הרגיע אותה וביקשה לבוא לאחר השבת. בליל שבת ולמחרתו בבוקר הלך ר' ישראל לבית הכנסת להתפלל ולא סיפר עם איש כלום מן העניין הזה. אחרי תפילת שחרית באו כל נכבדי המקום לאכסנייתו של רבי ישראל למסיבת קידוש. אחרי שקידשו על היין קם פתאום ר' ישראל בקצף נורא והתחיל לנזוף במסובים על השערורייה הנוראה הזאת שבמעשה החטיפה, והתחיל מכנה אותם בשמות גנאי: רוצחים! גונבי נפשות! ובהיותו מכיר את ראשי הקהל באופן אישי, לאחד אמר: "הרי צדיק אתה ואתה קושר מטפחתך על הצוואר בשבת כדי שלא להוציא שום דבר אף במקום שיש עירוב, ולא איכפת לך לעבור על הפסוק בתורה 'וגונב איש ומכרו מות יומת'". ולשני פנה ר' ישראל ואמר: "הרי מחזר אתה אחר הידורי מצוה ומדקדק בקלה כבחמורה, ואילו למכור נפש מישראל לשמד - מותר?". לשלישי אמר: הרי אתה מדקדק במצה שמורה ובאתרוג מהודר. ואילו לעבור על הלאו 'כל אלמנה ויתום לא תענו' - אי אתה חושש, והרי יש על זה עונש בידי שמים".

הקהל נדהם, ונבהל מפניו, ולא היה מי שיענהו. ר' ישראל גם קפץ כאילו הכישו נחש, זעק זעקה גדולה ומרה, ואמר: אסור להימצא בחברת פריצים! הוא עזב בבהלה את הבית, ובאמצע יום השבת עזב את העיר.

השמועה עברה מבית לבית ומהומה גדולה נפלה בעיירה. נזיפתו הצורבת של ר' ישראל שהיה גאון וצדיק הדור, ובריחתו מן העיירה - העליבה אותם עלבון נוקב ויורד עד התהום. גם ראשי הקהל האחראים לדבר הכירו בעוותותם ולא ראו דרך אחרת לפנייהם כי אם לשחרר את הילד החטוף ולפייס את ר' ישראל. אולם לא נמצא איש בכל העיירה בעל עוז כזה שילך ויפייס את ר' ישראל. ר' אליהו מקרטינגה שהיה באותו מעמד קיבל עליו את התפקיד הזה. אחרי חיפושים רבים מצא את ר' ישראל תועה בין ההרים שבתחומי העיר, כשהוא שקוע במחשבות נוגות. הוא פנה אליו בדברי הבת-קול שיצאה ופנתה לר' שמעון בר יוחאי אחר שיצא מן המערה: "להחריב עולמי יצאת?"

והוסיף: גם ר' שמעון בר יוחאי כשיצא מן המערה ובכל מקום שנתן בו עיניו היה נשרף - היה צודק, שהרי אחרת לא היה שורף, ובכל זאת הכריזה עליו: חזרו למערתכם, כי אי אפשר לעולם להתקיים, בדרך זו, שהרי זוהי מכת מדינה.

רק לאחר שגילו לר' ישראל כי הילד הנחטף שוחרר - נאות לחזור לעיירה. ואמנם נמסר, כי הוא פעל הרבה מאד להשתדל לביטול הגזירה.

תנועת המוסר, א, עמ' 602.

הרב אברהם יצחק הכהן קוק קדוש ישראל רבי ישראל סלנטר זצ"ל

גאוניות עליונה מתגלה לעתים, פעם בכשרון השכלי, ופעם בכשרון הרצוני. על פי רוב כל הגאונים מרעישי העולם בחידושיהם הנפלאים, ברק הכשרון השכלי הוא המתגלה בהם להפליא, כל אלה הקדושים הצדיקים והחסידים העליונים, שעומדים למופת בהדרת קודשם הנם אדירי הכשרון הרצוני, אשר נתקדש ונתעלה אצלם במידה נפלאה. אור עולם זה, זכה לשני הכתרים באורח פלא.

...כל אוצרות הכשרון השכלי הנפלא הזה... התאחדו בנשמה הגדולה והקדושה הזאת, עם השאיפה להצדק החברותי שהיתה חיה וערה תמיד במרכז, ברטט נורא וביראה חודרת עד תהום הנפש היה מדבר ומוכיח על החטאות שבין אדם לחברו, ובצער נורא היה מצטער על אשר מהן ישנן כאלה שבני אדם בכלל, וביניהם נמצאים לצערנו גם אלה שהם הנם מהנזהרים במידה ידועה מעבירות שבין אדם למקום, שדשין בהן בעקביהן מפני חוסר ההכרה במידתה הטהורה של יראת שמים.

הרעיון שהקיף את חייו כולם היתה להמציא את הרטיה הכללית, לתחלואי הנפש, לכל הסוגים, לההמון הפשוט לפי ערכו, לאנשי המעלה, גדולי התורה, היראה והחכמה לפי ערכם. הוא התבונן כמה עמוקה היא מחלה של הסחת הדעת מהביקורת העצמית, ומתוך כך הולכת היראה הטהורה ומתרחקת מתוך הלבבות. ומכוח זה כל המידות וכל המעשים הולכים ומתקלקלים, והדור הולך ומתדלדל, וסכנה צפויה לעמדת התורה והיהדות האמתית ח"ו. אמת הדבר, שגם הקדמונים והאחרונים מחכמי המוסר עמדו על זה, ובכל מצא הוא ז"ל ברוחו הגדול שיש עוד מה להוסיף בהטעמה, שלחכמת המוסר והיראה הדרושה מאד לפי המצב של הדור.

וכיון שהכיר את החשיבות הגדולה שבהוספה שהוסיף - שוב קבע בה מסמרות ומסר את נפשו עליה, והמשיך לתוכה את כל מעיינות גאונו ועמקי מחשבותיו התרומיות, ותוכן ההוספה היה מה שמצא שעם כל היתרון הנמצא בהשימוש של הלימוד בתורת המוסר, ובביקורת העצמית של האדם, שנתבטאה כרגיל בשם "חשבון הנפש", עוד הדבר צריך להיקבע בנפש האדם, בתור קניין נפשי, ולצורך הקניין הנפשי צריכה לבוא התמדה רבה של חזרת הלימודים המוסריים והתלהבות נפשית מעמיקה ומלהיבה, ולשם כך מוכרחים לקבוע שעות ובתים מיוחדים שהלימוד בסגנון זה יהיה נרכש בו לרבים. כמו כל חידוש, מובן, שרבים התנגדו גם לחידוש זה, אבל הוא ז"ל בגאונו הנורא ובקדושת צדקתו עמד כחומה, להוציא אל הפועל את אדיר חפצו זה.

ומה שהדור צריך עתה, ביחוד, לדעת הוא, מה שנקדנו לעיל, שיחד עם תורת המוסר התעמקותה ולהבת אֵשָה, נשא את לבו, להבליט ברבים את הצדק החברותי, את החומר המיוחד שבמצוות וחובות שבין אדם לחברו, שאין יסוד לראת שמים ולטהרת המידות מבלעדם. על המידה המיוחדת של עומק החשבון של יראת השם, שהיא מביאה לידי התגברותה של מידת הצדק החברותי וביסוסו בעולם אשר עמד עליה בכל תוקף קדושתו, מעידים הם סיפורים רבים ונאמנים ממקורים שונים בכל הליכות חייו, רבי הקדושה והטהרה, אשר ראוי שיתחבר ע"ז ספר גדול ומקיף, ולזכר עולם יהיה צדיק.

ומתוך ששאיפתו הקדושה והנאצלת להגשמת רעיונו הגדול היתה מיוסדת על הכרה גאונית עמוקה וחודרת, היא מתגלה לפנינו בצורה של שיטה פילוסופית אלוקית מוסרית מקיפה, שגם משאת נפש שירית ההולכת ונוקבת עד תהומה של הנשמה האנושית קבועה בה, ומתוך כך הולכים פלגים שונים ונובעים, במשך הזמנים, מתוך שיטתו המיוחדת של אור ישראל זה. וכולם, כל המטפלים ומחזיקים באחד מן החלקים של הופעת אורו הגדול, מכוונים את לבם לתל התלפיות.

מאמרי ראייה, א, 120-122

פרופ' מרדכי ברויאר

הרב קוק ותנועת המוסר

בישיבות הספרדיות רווח הנוהג, למן המאה הי"ז ואילך, להקדיש כל יום שעה קבועה ללימוד ספר המוסר "ראשית חכמה" לר' אליהו די וידאש, שהקדיש מקום רב למובאות קבליות. על ישיבת הגביר ר' אברהם אבוהב בצפת (המאה הי"ז), נמסר שלמדו בה כל יום שעתיים לפני שקיעת החמה "מעט מספר ראשית חכמה". ר' חיים פלאג'י המליץ ללמוד עם התלמידים "בס[פר] הקדוש ראשית חכמה מעט בכל יום וכן בספר שבט מוסר וכדומה להם וכן היה מנהגינו"⁴.

מנהג זה, לקרוא לפני התלמידים קטעים מתוך ספרי מוסר ללא עיון מעמיק, אלא כעין תזכורת על התנהגות מוסרית ראויה, רווח גם בישיבות הונגריה: "יש מתופשי ישיבה אשר דרשו וקראו לפני התלמידים קצת שערים ופרקים בספר חובות הלבבות לרבנו בחיי" (א"ה ווייס, זכרונותי, עמ' 55-56). החתם סופר לימד לפני כל שיעור כרבע שעה ספר "חובות הלבבות", וכן עשה ר' שמואל רוזנברג, מגדולי ראשי הישיבות בהונגריה (הונסדורף, תר"ב-תרע"ט, 1842-1919).

⁴ הספר "שבט מוסר" לר' אליהו ב"ר אברהם שלמה הכהן, דיין באיזמיר, יצא במהדורה ראשונה בקושטא תע"ב ולאחר מכן בהרבה מהדורות, גם עם תרגום ליידיש.

שונה הייתה גישתו של הרב אברהם יצחק קוק. הוא צידד בהוראה מעמיקה של ספרי הגות לבני הישיבות, שכן ראה בלימוד זה דרך לחזק את לב התלמידים נגד רוחות הזמן. את עמדתו ביטא בדברים שכתב אל שני ראשי ישיבות. בתחילת העשור הראשון למאה העשרים יעץ לר' אליעזר גורדון, ראש ישיבת טלז, להנהיג לימודים של מחשבת היהדות (כתבי ר' סעדיה גאון, ר' יהודה הלוי, רמב"ם והבאים אחריו) כפתרון יסודי למשבר הרוחני שעשה שמות בבני הנעורים. בימי מלחמת העולם הראשונה, בשבתו בלונדון, כתב המלצה דומה בתשובה לראש ישיבת מנצ'סטר, ר' משה יצחק סג"ל (תרמ"א- תש"ח, 1881-1947). אולם בנימוקיו לא התייחס כלל לסכנות הרוחניות המאיימות על הבחור מכוחן של התנועות החילוניות, ש"חכמת היראה" באה לחסן אותו בפניהן. הוא הדגיש בעיקר את לימוד התורה עצמו: לימוד "חכמת היראה" יגביר מאוד את אהבת התורה בנפשו של הצעיר.

בנקודה זו, הווה אומר, בהערכת "חכמת היראה" כמעין לימוד עזר ללימוד התורה, נגעה משנתו של הראי"ה קוק במשנתו של ר' ישראל סלנטר, אביה של תנועת המוסר. ויש לשאול: כלום הושפע הראי"ה קוק מתנועת המוסר, שהתעצמה באותן שנים. אמת, הוא פרסם דברי הערצה מפליגים לר' ישראל, "קדוש ישראל", ובשנת 1897 הופיעה חתימתו בין חתימות רבנים שתמכו באנשי ה"מוסר" נגד מתנגדיהם. מכל מקום, נראה שגישתו המקורית ללימוד ספרי ההגות בישיבה לא עלתה בקנה אחד עם תפיסתה של תנועת המוסר.

אוהלי תורה, תשס"ג, עמ' 157-158

הרב ישראל זיסל כלב דבורץ

תנועת המוסר ומייסדה

בחודש אלול שעבר מלאו מאה שנה מזמן מסירת כתב ההתמנות של אדמו"ר גאון קדוש ישראל סלנטר זצוק"ל בתור "ראש ישיבה וראשון בישיבה הגדולה (בחצר ר' מיילא) בוילנא" - יום ו' אלול שנת ת"ר⁵.

עם התמנות זו נזרע-לדעתנו-הגרעין לתנועת המוסר הגדולה התופסת מקום בראש בין תופשי התורה ועולם הישיבות בתקופתנו, שהם נשמת ישראל ולב האומה.

למה שלא זכו רבותינו קדושי עליון בדורות הקדמונים, זכה אדמו"ר הגאון הקדוש זצוק"ל, אשר "מקום הניחו לו מן השמים להתגדר בו" להיות ממזכי הרבים ליצור תנועה מוסרית גדולה ולהציל על ידה את שארית פליטת ישראל בימי הזעם מבית ומחוץ אשר ניתן על היהדות בתקופת המאה האחרונה.

הסיבה הטבעית להצלחת אדמו"ר קדוש ישראל בנדון זה הוא השינוי בין מצבם של הדורות הקודמים לבין מצב דורו של אדמו"ר זצוק"ל. הדורות הקודמים היו דורות דעה, וכל דאגתם היתה רק לה"שלמות".

שונה לגמרי היא השקפתו של אדמו"ר על לימוד המוסר. מוצא הוא בלימוד המוסר לא משנת חסידים ולא עצה טובה בלבד כי אם עוגן ההצלה היחיד שיש לאדם בעולמו.

⁵ דרשות ר' ישראל סלנטר, הוצאת פונק, וילנאטער"ב.

הוא השקיף על לימוד המוסר כעל כוח פועל עצום אשר כל החיים כולם תלויים בו. מבלי לימוד המוסר אין חיים.

"לומד המוסר חי חי ייקרא בגדר כל חי מרגיש"⁶ "היהלך איש ורגלים אין לו? הישקיף איש ועיניים אין לו? כן לא יכון.... אם לא בלימוד המוסר"⁷ ... "מי האיש החפץ חיים ... יחטוף המצוה הלזו בזמנה"⁸.

"אחת היא להאדם... לעשות חוק חזק לילך לבית המוסר ... אז חי ייקרא לו מת ח"ו שאינו מרגיש מאומה"⁹...

"אכן בכלל נודע... להיות עובד ד' ... בלי לימוד המוסר ... היא כמו בקשת הראיה בלי עין ושמיעה בלי אוזן"¹⁰...

וקול חוצב להבות כזה... עשה מהפכה שלמה בלבבות בעלי הלב והרגש ויצר אורה מוסרית אמיצה אשר השפיעה הרבה על בעלי "האיכות, גדולי העיר אשר אחריהם הרבה ירוצו ללימוד המוסר"¹¹.

מתוך תבונה תש"א: נמסר על ידי הרב נחמיה פיונטק, נכדו של המחבר. הרב דבורץ חידש את הוצאת "תבונה" ובכך החזיר על כת"ע "תבונה" עטרה ליושנה ראה להלן במאמרו של פרופ' אטקס.

פרופ' עמנואל אטקס

"תבונה" - כתב-עת תורני ראשון במזרח אירופה

כתב-עת "תבונה" ראה אור בממל ובקניגסברג בסוף שנת תרכ"א ובראשית שנת תרכ"ב. היוזם, המו"ל והעורך של "תבונה" היה ר' ישראל סלנטר. בסך הכול נדפסו שתים-עשרה חוברות של "תבונה", חוברת מדי שבוע במשך כשלושה חודשים.

חוץ מן החוברת הראשונה, שהקיפה שנים-עשר עמודים, היו שאר החוברות בנות שמונה עמודים כל אחת. בעיקרם הוקדשו עמודי "תבונה" לעיונים תורניים. אלה נחלקו על-פי עניינם לשלושה מדורים: שאלות ותשובות, חקירות, חידושים וביאורים. לשלושת אלה נוסף מדור בשם "דרושים", שבו נדפסו מאמרים של ר' ישראל סלנטר בתחום המוסר.

מלבד העורך, שתרם מפרי עטו גם למדורים התורניים של כתב-העת, השתתפו בחוברות "תבונה" שמונה-עשר מחברים.

מבין רבני גליציה השתתפו ב"תבונה" ר' יוסף שאול נתנזון (1810-1875) ור' שלמה קלוגר (1785-1869). הראשון מן השניים שימש כרבה של למברג ונחשב לאחד מגדולי הפוסקים בדורו. הרבה מתשובותיו בהלכה נכללו בספרו העיקרי, שואל ומשיב, שנדפס בשישה כרכים. ר' שלמה קלוגר ישב בברודי ויצאו לו מוניטין של מחבר

⁶ אור ישראל מכתב י.

⁷ שם, מכתב ג.

⁸ שם, מכתב ה.

⁹ שם, מכתב י"ג.

¹⁰ שם, מכתב י"ד.

¹¹ שם, מכתב א.

חשוב ופורה בכל מקצועות התורה. שני אישים אלה היו גם מעורבים בעסקי הציבור של יהדות גליציה והתבלטו במאבקם נגד השפעת ההשכלה.

בין הרבנים הליטאים שפרי עטם נדפס בחוברות "תבונה" אנו מוצאים את הרב יצחק אלחנן ספקטור, ששימש באותה שעה כרבה של נובהרדוק. לימים, במהלך התקופה ששימש כרבה של קובנה, עתיד היה להעפיל לעמדת סמכות מיוחדת במינה - מעין רב ראשי של יהדות רוסיה כולה. כמו כן מוצאים אנו בחוברות "תבונה" חידושי תורה של הרב אלכסנדר משה לפידות (1819-1906), רבה של רוסין, וכן של הרב מרדכי גימפל יפה, רבה של רוז'ינוי (1820-1892). שני אלה הם מן האישים הבולטים בקרב רבני ליטא ומי שעתידיהם להתבלט בפעילותם אף במסגרת "חיבת ציון". רב ליטאי מפורסם אחר שלקח חלק ב"תבונה" הוא ר' יוסף בר סולובייצ'יק (1820-1892), ששימש אז כר"מ בישיבת וולוז'ין. ר' יוסף בר, שנמנה עם צאצאי ר' חיים מוולוז'ין, הרשים את בני דורו בדרך לימודו. בעקבות עימות עם הנצי"ב על הנהגת הישיבה עתיד היה לפרוש ממנה ולשמש ברבנות בסלוצק ובבריסק.

שתי דמויות בולטות נוספות שחידושי תורה שלהן נדפסו ב"תבונה" הן הרב אלעזר משה הלוי הורוויץ (1818-1890), שכהן כרבה של פינסק, והרב שמואל אביגדור תוספאה (1806-1866), שישב על כיסא הרבנות בקרלין. שניהם נחשבו ל"גדולי תורה" בדורם. כמו כן נטלו חלק ב"תבונה" ר' שמואל סלנט ור' מאיר אורבך, שניהם יוצאי ליטא, שעם עלייתם לארץ-ישראל היו לאישים המרכזיים בקהילה האשכנזית בירושלים.

כללו של דבר, דומה כי עורך "תבונה" לא חטא בהפרזה יתירה כאשר הוסיף על עטיפת החוברות כותרת-משנה האומרת: "קבוצת חידושי תורה מחכמי וגדולי ישראל". אכן, רבים מבין המחברים שהשתתפו בכתב-העת, בין אלה שנמנו כאן ובין אלה שלא נמנו¹², נחשבו בשעתם לגדולי תורה ולבעלי עמדות מרכזיות בעולם הרבנות.

במהלך השבועות הראשונים לצאת "תבונה" לאור קיווה עדיין ר' ישראל סלנטר כי יעלה בידו להדפיס את כתב-העת באורח סדיר. הערכה אופטימית זו נשקפת מתוך מודעה לקוראים, שנדפסה על עטיפת אחת החוברות הראשונות, וזה לשונה: "בדעתי להוציא לאור אי"ה חמשים חוברות לשנה כל חוברת תחזיק ד' דפים (שמונה צדדים), כל החפץ לכבדני בחידושי תורתו ימחול נא לשלוח על אדרעססע שלי. ישראל ליפקין בעיר מעמעל במדינת פרייסען".

לא חלפו אלא שבועות מספר ור' ישראל נאלץ להודיע ולקוראיו כי לא יוכל לפעול בהתאם לתוכניתו המקורית. בהודעה לקוראים שנספחה לאחת החוברות המאוחרות כותב העורך:

"כאשר יתן ד' וירבו המחזיקים בידי, אז בעזר צור ישעי אוסיף אומץ להוציא לאור יתר הפנינים היקרים מגדולי עולם אנשי שם אשר עודם עצורים בידי ואל הדפוס לא באו, ובתוכם דברים רבים הבנויים רק לעומקא דדינא". מתברר איפוא, כי עם הפסקת ההדפסה של "תבונה" היתה אמתחתו של העורך גדושה עדיין בדברי תורה שטרם ראו אור. עובדה זו, כמו גם דברי התורה שנכללו בשתי-עשרה החוברות

¹² להלן שמות המשתתפים ב"תבונה" שלא נמנו לעיל: ר' יחיאל הלר רבה של פלונגיאן, ר' צבי הירש קלישר רבה של טאהרן, ר' מרדכי אליעזר קאוונער מוילנה, ר' אליהו גוטמאכר רבה של גרידיץ (מחוז פאזען), ר' משה פיילכענפלד רבה של ראגאזען, ר' מארים בר' משה רבה של קוברין, ר' ברוך רוזנפלד רבה של גאלוב, ר' חיים בר' מאיר ברלין מורה-צדק במאהליב, ור' יהושע בר' אהרון הלר מפלונגיאן.

שנדפסו, מתירים לנו לזקוף לזכותו של העורך הישג חשוב, לפחות בכך שעלה בידו לשכנע חברה נכבדה של רבנים וגדולי תורה לפרסם את חידושי תורתם מעל דפי כתב-עת תורני שבועי - תופעה חסרת-תקדים בעולמה של יהדות מזרח אירופה.

...את התכלית הכללית של מפעלו מסביר ר' ישראל במלים אלה: "...להרים קרן התורה להרחיב גבולה לבל תהיה גלמודה לכ"א [לכל אחד] בביתו כמאמר חז"ל (מכות י ע"א) כל האוהב ללמוד בהמון - לו תבואה". ר' ישראל מסתמך איפוא על ההשקפה המסורתית, המעוגנת בדברי חז"ל, המייחסת עדיפות ללימוד בחבורה על פני לימוד ביחידות. אלא שעל-ידי הוצאתו לאור של כתב-עת תורני האמור לזכות בתפוצה רבת היקף, ניתן להרחיב במידה משמעותית את החבורה המשתתפת, כביכול, בתהליך הלימוד. ממילא גדלים באורח ניכר גם היתרונות הכרוכים בלימוד בחבורה. בעקבות הסבר כללי זה מונה ר' ישראל שלושה עניינים אשר בהם תתבטא התרומה של "תבונה" להרמת קרן התורה:

א. הפצת חידושי תורה בציבור הרחב: עד כה נאלץ תלמיד-חכם שביקש להביא את חידושו לידיעת הרבים לפרסמם במתכונת של ספר. ואילו עתה, "האיש הנלבב אשר לו חידוש ומאמר יקר רואה כי נכון הדבר להפיצו בישראל ואין לאל ידו להקים מזימתו הנכוחה, במסילה הלזו ילך לבטח דרכו". כתב-עת שבועי מהווה איפוא אפיק חדש ונוח יחסית לפרסום חידושי תורה ברבים.

ב. העמדת חידושי תורה בפני הביקורת: "הירא ורך הלבב להוציא לאור דבריו אולי סתירות נגדם מדברי רבותינו התלמודים והפוסקים אשר בית ישראל נשען עליהם... יקריב דבריו בהספר ואז כאשר יראה כי רבים וכן שלמים עברו ואין ביקורת מוצאת יחזיק אמונתו כי סתירות גלויות רחוק להמצא בהם". הביקורת ההדדית היתה כידוע דפוס אופייני לשקלא-וטריא ההלכתי מאז ומתמיד. ואולם חשיפתם של חידושי תורה לביקורת בפני ציבור גדול, כפי שניתן לעשות באמצעות כתב-עת בעל תפוצה גדולה, מעניקה יתר תוקף וודאות למה שלא הופרך על-ידי הקוראים הרבים. כך הופך היתרון הכמותי, היינו מספר הקוראים, ליתרון בעל משמעות איכותית.

ג. "בקשת תורת האמת": זהו העניין השלישי שמונה ר' ישראל במסכת נימוקיו להוצאת כתב-העת והוא מתואר על-ידיו כראשון במעלה בחשיבותו. ואכן, ר' ישראל מפתח כאן דיון מתודולוגי בדבר הדרכים לליבון האמת שבתורה. לדיון זה יש משמעות עקרונית החורגת מעבר להנמקה של הוצאת "תבונה" לאור. לפיכך שילבנו אותו לעיל, בפרק הדין על תפישתו של ר' ישראל באשר לטיפוח תלמידי-חכמים והכשרת "מורי-הוראה". כזכור הציג ר' ישראל ביסוס מתודולוגי מחודש ללימוד התורה בדרך המסורתית, תוך שהוא מנסה להוכיח כי דווקא בדרך זו יש ערובה לגילוי ה"אמת" שבתורה. בכך הגיב ר' ישראל כלפי תפישה מתחרה של לימוד התורה, זו שביטאה את מגמות ההשכלה ושהתגלמה בבתי-המדרש לרבנים. בעקבות דיונו זה הוסיף ר' ישראל וקבע, כי הוצאתו לאור של כתב-עת כ"תבונה" עשויה לתרום לחישוב האמת שבתורה, בזכות השקלא-וטריא שיתנהל מעל דפיו ואשר בו יטלו חלק תלמידי-חכמים המצטיינים ב"בקיאות" ו"חריפות".

ר' ישראל ייחס חשיבות רבה למדור "הדרושים", שבו פירסם את עיוניו בשאלות התיקון המוסרי. דומה כי נקלע ביתר דיוק להלך-מחשבתו של עורך "תבונה" אם נאמר כי ראה עניין מיוחד בהכללתם של עיונים אלה עם חידושי תורה באכסניה אחת. שכן שילוב ספרותי זה מסמל ומבטא תביעה שהיא מעיקרי "שיטת המוסר" של ר' ישראל. כלומר: בצד השקידה על לימוד התורה, מן הדין להקדיש מאמץ מיוחד לשם תיקון מוסרי. כזכור היפנה ר' ישראל תביעה זו לא רק אל ה"המון" או

אל "בעלי-בתים" העוסקים במשא-ומתן, אלא אף לתלמידי-חכמים שתורתם אומנותם.

בנוסף על עיקרון כללי זה, המשתמע מעצם השילוב של ענייני "מוסר" בתוך קובץ תורני, הצביע ר' ישראל על קשר מסוים ומוחשי יותר בין ה"דרושים" שכלל ב"תבונה" ובין חלק חשוב מקהל-הקוראים המיועד:

והנני מוצא עוז בנפשי לבאר עוד דבר יקר (לפי השערתי) הנולדת מחיבור דברים הנפרדים בספר הלזה, ליישר המידות ולהרגילם לנער חד השכל... עודנו באיכו טרם ינגפו רגליו בתהפוכות הזמן וטירדותיו... אשר כבד לפני האדם להתלמד ולהתרגל בהם, ורק בימי הבחורות אז ילמוד וירגיל מידותיו במדרגה נפלאה עד אשר יבוא לגלי הזמן... עוד יכו שורש לשאת פרי הצלחה להתנהג במידות ישרות...

אכן, במרכז עיוניו המוסריים של ר' ישראל שנדפסו ב"תבונה" עומדת הסוגיה של "תיקון המידות", היינו הניסיון לעצב מחדש אותן תכונות הטבועות בנפש האדם והמכתיבות את דפוסי ההתנהגות והתגובה שלו. מאמץ חינוכי זה עשוי להניב פירות דווקא כשהוא מתבצע בגיל הנעורים. הנה כי כן, לנגד עיניו של עורך "תבונה" עמד ציבור של צעירים מחובשי ספסלי בית-המדרש, אשר עליו ביקש להשפיע ברוח השילוב המאוזן של ערכי התורה וה"יראה". והנה, הדעת נותנת כי את מאמציו של ר' ישראל להדפיס כתב-עת תורני, הפונה בעיקרו של דבר אל חוגי ה"לומדים" שבתחומי הקיסרות הרוסית, יש להבין בזיקה אל התמורות שחלו בחיי יהודי רוסיה באותה עת. לנוכח התעצמות ההשכלה והחרפת האיום על המסורת ביקש ר' ישראל להעמיד לרשות ה"לומדים", נושאי דגל התורה ביהדות רוסיה, מכשיר חדש שיתרום לליכודם ולאימוץ לבם.

ר' ישראל סלנטר, ראשיתה של תנועת המוסר, הוצאת מאגנס, ירושלים, תשמ"ב עמ' 276-283.

ישיבות וראשיהן

הרב פרופ' שמואל ביאלובלוצקי

ישיבות ליטא ותנועת המוסר

רבי ישראל סלנטר

שיטת המוסר ר' ישראל ליפקין מסלאנט יצר אותה. ר' ישראל ידע שאין ההמון יכול לעמוד בתנועה זו, כוונתו היתה שתנועת המוסר תתפשט בין בעלי בתים שלמדו תורה בנעוריהם ואף כשיצאו לעולם המעשה דעתם על התורה, נזהרים בקלה כבחמורה וקובעים עתים לתורה בחבורה ובפני עצמם. [אך] הצלחתו בקרב בעלי הבתים בליטא לא היתה גדולה. רק מועטים מביניהם הצטרפו לחוג בעלי המוסר. בעלי הבתים שבליטא טרודים בפרנסתם היו ולא הספיקה להם שעתם להתבוננות ולחשבון הנפש ולימוד ספרי מוסר. השעות המועטות שהצילו מימי החולין שלהם הקדישו ללימוד גמרא, ולמדן ליטאי אינו דוחה תלמוד תורה מפני שום לימוד בעולם, אפילו של ספרי מוסר ויראה. נוסף לזה מעטה היתה השמחה שהיהודי הליטאי ראה בחייו, רוב ימיו עמל וכעס, דאגותיו מרובות ותענוגיו מעטים. הגדולה שבהנאותיו היתה כשלמד גמרא והבין מה שלמד, ויהודי ליטאי כשעושה מצוה

ונהנה מעשייתה חושב אף את ההנאה למצוה - הנאת מצוה מצוה. ועד זאת: ר' ישראל היה לפי תכונותיו "רבי", אבל יהודי ליטא אינם "חסידים" של שום "רבי".

כשראה ר' ישראל שאין הצלחתו על דרך זו, פנה אל הישיבות, לחנך את בני הישיבות ברוח המוסר. רצונו זה להכניס את המוסר כלימוד חובה לישיבות נתקל בהתנגדות עזה. כשעבר ר' ישראל בשנת תר"ט מוילנה לקובנה הרחיב את פעילותו בתנועת המוסר. כנראה חשב שעיר זו על פרווריה - סלבודקה ואלקסוט כשרה לכך. רבה של קובנה באותו זמן, ר' לייב שפירא, התנגד לפעילות זו. הוא היה אומר: כל הגדול מחברו בתורה גדול הימנו ביראה ואינו מן הדין לגזול זמן מלימוד הגמרא ללימודי מוסר, שעל ידי זה ידיעותיו בתורה מתמעטות וממילא אף יראתו מתמעטת. בעלי המוסר מצדם טענו, ראשית, אף לימוד ספרי מוסר בכלל תלמוד תורה הוא כי "הן הן גופי תורה" ועוד: לימוד המוסר יוצר זמן לתורה, כי על ידי התעוררות היראה יוסיף האדם מזמן הבטלה על זמן הלימוד "כי הרבה עתות פנויות ימצא האדם ללימוד התורה ולקמץ משעות הבטלה".

מקובל הוא לחשוב שר' ישראל יצר את תנועת המוסר כנגד תנועת ההשכלה שהפירצה אשר פרצה בחומת היהדות הלכה והתרחבה בימיו ולא מצא לה תבלין אלא ספרי יראה ומוסר, שהאור המתגלה ביהדות לאור ספרי המוסר כוחו יפה להאפיל על האור המדומה של ההשכלה. באמת אין ר' ישראל לוחם בהשכלה אלא ביצר הרע, בתאוותו של האדם, ובמידותיו ובדעותיו. אין מלחמה זו מקרית התלויה בזמן, מלחמת עולם היא בין אדם ליצרו וכל תקופה - זמנה, אלא כפי שר' ישראל בעצמו אומר, מקום הניחו לו להתגדר בו. מתנגדיו טענו שכשברא הקב"ה את יצר הרע, ברא לו תורה תבלין ומי שעוסק בתורה ניצול מרשעותו של יצר הרע, ואלה שנכשלים סימן הוא שאינם עוסקים בתורה. ואם בתורה, שלשמה באו לישיבה, אינם עוסקים, בספרי מוסר ודאי וודאי שלא. הם רק יעמידו פנים כלומדים וירבו צבועים בישראל. המחלוקת היתה לשם שמים ונתקיימה. ר' ישראל כענק הרוח בעל כוחות נפשיים כבירים שטיפח את רעיון המוסר מנעוריו, לא יכול היה להודות, שאין רעיון זה עניין אלא ליחידים מועטים בלבד, ואף חבריו לא יכלו להודות לו; אמונתם התמימה לא סבלה שום שינוי במהלך סדרי הישיבות. ר' ישראל קבע את בית מדרשו ב"קלויז נביאז'ר". קלויז זה נשאר מבצר ללמדני קובנה החרדים ביותר עד השמדתה של יהדות ליטא במלחמת העולם השנייה. לבית מדרשו התקבצו גדולי תורה מפורסמים בכשרונותיהם שהיו כרוכים אחר רבם ודבקו בשיטתו. ר' ישראל השיג בקובנה יותר ממה שהשיג בוילנה, אבל אף קובנה לא הניחה את דעתו. הוא ביקש לעשות את למדני ליטא לאנשים שימדדו פסיעותיהם וישמרו צעדיהם, שיבחנו מחשבותיהם וישקלו מעשייהם ויבדקו את חשבון נפשם בכל עת ובכל שעה; והלמדנים שבליטא תמימים היו במעשייהם כשם שהיו תמימים באמונתם, נזהרו יותר ב"תורת אם" מאשר ב"מוסר אב". אף פחדו קצת להתעמק במחשבות ולבקש חשבונות רבים, לא רצו אף לחטט יותר מדי בעבירות שבידם ולהתחקות על דרכיו של יצר הרע. המרגל אחר יצר הרע מתרגל אליו. להתעמק אהב הלמדן הליטאי בהלכה בלבד, שם התעמק עד מקום שמחשבתו הגיעה, בשאר דברי מחשבה יצא ידי חובתו בהעברה בעלמא.

ר' ישראל הלך לממל, שהיתה אז עיר גרמנית. היהודים שבה היו יהודים ליטאיים, אלא שבהשפעת הסביבה הגרמנית הנהיגו אף הם סדר בחייהם וקיבלו עליהם את עול המשמעת החברתית, דברים שהיו לפי רוחו של ר' ישראל. אף כשישב בממל דעתו היתה על קובנה ויחד עם רבה של קובנה בימים ההם רבי יצחק אלחנן ספקטור יסד את "כולל הפרושים", או סתם "כולל". מטרתו של הכולל היתה לתת לאברכים תלמידי חכמים את האפשרות להכין עצמם לרבנות. מנהל הכולל היה ר' צבי רבינוביץ, בנו של ר' יצחק אלחנן. אף-על-פי שר' ישראל ממייסדי הכולל היה לא

הנהיגו בכולל לימודי מוסר, רק אחרי שר' הירש רבינוביץ נתמנה לרב במיטאבה ועזב את קובנה ובמקומו בא ר' יצחק בלאזר, לפניו רב בפטרבורג, לנהל את הכולל, התחילה תנועת המוסר לחדור לכולל.

ר' יצחק בלאזר נלהב היה לתנועת המוסר וכשם שהיה נלהב כך ידע להלהיב את הלבבות בלהבה של יראת שמים. בכל שבת בין מנחה למעריב היו הפרושים באים לביתו והוא היה דורש לפנייהם דרשות נלהבות של מוסר. הוא הרחיב את הכולל, רבו פרושים בישראל והוא דאג לצרכים, והוא אף הכניס אותם תחת כנפי המוסר. בכולל התחילו חיכוכים שהדם הגיע עד לעיתונות העברית; טענו שהוא כופה את תורתו על הפרושים שהולכים אצלו שלא בטובתם אלא מתוך חשש שתקופח פרנסתם שממנו היא באה. בתחילה יצא ר' יצחק אלחנן, שלהלכה היה ראש הכולל, לחפות על ר' יצחק בלאזר, אבל אחר כך לא היתה גם דעתו של ר' יצחק אלחנן נוחה מהנהגה זו, שאף ר' יצחק אלחנן ממתנגדי שיטת מוסר היה ור' יצחק בלאזר התפטר מהנהלת הכולל.

ר' שמחה זיסל זיו

ר' שמחה זיסל הלך לגרובין ויסד שם מעין תלמוד-תורה לצעירים לחנכם לתורה, יראה ומוסר, ואף לימדם פרק בהלכות דרך ארץ ובהוויות העולם. למדו אף שפת המדינה ואת הידיעות הריאליות שלומדים בבתי ספר יסודיים. כר' שמשון רפאל הירש בפרנקפורט ביקש אף הוא להכניס את התורה לטרקלין, אבל המפעל בגרובין לא הצליח. לא כל מי שנכנס לפרדס זה יצא בשלום, היו שהציצו לעבר יצר הרע ונפגעו. ר' שמחה זיסל לימד אותם ללחום ביצר הרע. כדי ללחום בו יש צורך להכירו, וכשהתקרבו אליו נפלו ברשתו... לפעמים היה ר' שמחה זיסל נוסע גם לערי ליטא לדרוש דרשות של מוסר בבתי מדרשות, אבל רק מעטים מבין השומעים עמדו על סוף דעתו. רגיל היה היהודי לשמוע דברי יראה ומוסר מעל במת בית המדרש, אבל לא היה רגיל לניתוחים הגיוניים בדרשות, ור' שמחה זיסל כל דרשותיו היו הרצאות הגיוניות גדושות רעיונות עמוקים בתורת המידות והמוסר. עיקר מפעלו של ר' שמחה זיסל היה יסוד התלמוד-תורה בקלם, עיר מושבו. מוסד זה עיקר יסודו לשם תנועת המוסר היה. למדו שם אנשים מבוגרים שרצונם היה להשתלם במידות והכשרת נפשם, לבחור בטוב ולמאוס ברע. את מרבית זמנם הקדישו אמנם לתורה, אבל עיקר מחשבתם היה על המוסר. תלמידים מובהקים משיבת סלבודקה, שתלו בהם תקוות, שימלאו בעתיד תפקיד חשוב בתנועת המוסר, נשלחו מזמן לזמן לתלמוד-תורה בקלם לשם השתלמות מוסרית. מוסד זה התקיים עד השמדת יהודי ליטא והוא היה בית הספר בה"א הידיעה ללימוד מוסר.

ר' נטע הירש פינקל וישיבת סלבודקה

ר' נטע הירש פינקל, מייסד ישיבת סלבודקה, קיבל תורת המוסר מר' שמחה זיסל. הוא ביקש להגדיל כבוד הלומדים בעיני הבריות. תלמיד חכם אסור שיהיה רבב על בגדו וכל שכן על נשמתו, שהכל צריכים ללמוד ממעשיו. הוא צריך שיהיה מובדל משאר העם במידותיו ובמעשיו, וגם במהלכו צריך שיהא ניכר שתלמיד חכם הוא, ובלבד שלא יהא מן המתמיהים. לא להיות מן המתמיהים היה עיקר גדול בישיבת סלבודקה, הקפידו על בגדיהם שיהיו נקיים ונאים ויהיו עשויים בצורה שבני גילם בליטא לובשים. הצעירים בליטא נהגו במלבושים קצרים ואף בחורי הישיבה נהגו כן. לא גידלו זקנם ולא סלסלו פאותיהם ובכל ערב שבת ויום טוב ולפעמים אף בערבי חול היו הבחורים עמלים לספר שער זקנם במספריים והכל משום כבוד הבריות, שלא להראות כבני אדם שאינם מן היישוב. "הסבא" היה צעיר כל ימיו והתנהג עם בחורי הישיבה כאחד מהם, אף כי ידע להטיל את מרותו עליהם. הוא

הכיר את הספקות המכרסמים בלב צעירים אלו והיה מדבר אתם על השאלות שידע שהן מטרידות אותם, וכיון שידע שהבחורים לא ייכנסו מעצמם, מחמת בושה, בשיחה עמו על שאלות אלו, היה הוא ניגש אליהם ומגלגל שיחה על דא ועל הא עד שהגיע לאותן השאלות והיה מוצא אתה נעימה המתאימה לשחרר את הבחורים מכבלי הבושה עד אשר נפלו המחיצות. רובם של הבחורים ראו בזה סימן אהבה ודאגה אבהית, מיעוטם ראו בשיחות אלה פיקוח על מחשבתם נוסף לפיקוח על מעשיהם שהיה נהוג למעשה, אף כי לא להלכה, ולא לה מהם שהיו בני חורין, מטבעם היה הדבר קשה, שכן ראו בפיקוח - קיפוח חירותם. אף אלה, אף-על-פי שהתמרמו בלבם, לא יצאו במחאה גלויה. מקצתם עזבו את סלבודקה והלכו לישיבה אחרת, חלקם מרצון וחלקם מאונס. בין הזמנים, כשבחור כזה נסע לביתו, קיבל מכתב מאת ההנהלה, "לא יבוא". כך נהגו רק כלפי בחורים שחששו להשפעתם המזיקה.

רבי איצל

בשנת תרמ"ט נתמנה ראש ישיבה קבוע והוא ר' יצחק יעקב רבינוביץ, או כפי שהיה נקרא רבי איצל. עם בואו קיבלה הישיבה פנים חדשות. ראש הישיבה הגדול האציל מכבוד תורתו על הישיבה כולה. מוחו הגדול, ידיעתו שהקיפה את ההלכה כולה, חידושו המבריקים ושופעים אור חדש על כל סוגיה וסוגיה הפליאו את כל בני הישיבה. לא רבים מבני הישיבה יכלו לרדת לסוף דעתו, אבל אף אלה שלא קלטו את הדברים בשלימותם זכו כל אחד לפי כוחו בפירוורים משולחן גבוה זה. ובפירוורים אלה היו חתיכות הראויות להתכבד.

הוא היה אף ראש ישיבה על פי תכונותיו. נוח מאד אף לקטני תלמידיו. אף לאלה שלא קיוו מהם לגדולות היה ביתו פתוח לרווחה מן הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה, אם רק לשם תורה באו. התורה לא עיפה אותו מימיו, כקטן כגדול שמע ולכולם השמיע דבריו, ולא עוד אלא יותר משהתלמידים רצו לינוק רצה הוא להיניק. חידושו הרבים שהיה מחדש בכל שעה כאילו פרכסו לצאת ממוחו של היחיד לרשות הרבים. החידושים כל זמן שהם במוחו של המחדש הם כעובר במעי אמו, מקופלים בתוך עצמם וניזונים ממחשבת יחיד, ואינם מגיעים לסוף שלימותם אלא כשיוצאים לאויר העולם אם בעל פה או בכתב.

התפלאותם של בני הישיבה מרבם גדלה מיום ליום. לא היה מקום בכל ההלכה כולה שנשאל עליה שכבר לא טיפל בו מקודם ולא חידש בו דברים, והוא אז רק בן שלשים וחמש. הוא היה המחדש הגדול ביותר בדורות האחרונים וכל חידושו מטבע המקוריות טבוע עליהם.

כשנסגרה ישיבה וולוז'ין ראו, כי צדקה עשה הקב"ה עם ישראל, שעד שלא השקיע שמשו של וולוז'ין הזריח שמשו של סלבודקה.

ר' נטע הירש, אף-על-פי ששמח בתורתו של ר' איצל לא היתה דעתו נוחה מיחסו האדיש של ראש הישיבה כלפי לימודי המוסר והשיחות שבישיבה. הוא ראה בזה פגיעה בעיקר כוונתו ביסוד הישיבה. ר' נטע הירש רצה, למרות הדוחק הכספי, להוסיף סכום ניכר על משכורתו של ר' איצל, ובלבד שר' איצל יגיד פעם בשבוע גם דברי מוסר בפני תלמידיו, אבל ר' איצל לא הסכים, שדעתו היתה שהבחורים צריכים להשקיע את כל מחשבתם ומרצם בתורה בלבד.

קשה היתה על ר' איצל הפרידה מן הישיבה שישב בה ארבע שנים ומחצה, הוא קיבל את זה כגזירת גלות ממקום חיותו. הנהלת הישיבה הקלה לו קצת את הפרידה

ששלחה עשרה בחורים אתו. אחרי שישב שנה ומחצה בגורזד נתקבל לרב ואב"ד בפוניבאז'.

כשעזב ר' איצל את הישיבה בשנת תרנ"ד לא מינה ר' נטע הירש מיד ראש ישיבה קבוע במקומו, אלא חזר לנוהג הראשון ובחר בשני אברכים שיקראו שיעורים בישיבה. האברכים הללו היו ר' משה מרדכי אפשטיין וגיסו ר' איסר זלמן מלצר, שניהם גדולי תורה ממעולי ישיבת וולוז'ין שנשאו שתי אחיות בנות אחד הנכבדים מאלקסוט, שביתו היה בית ועד לבעלי המוסר.

ובאמת הצטיינה ישיבת סלבודקה בזה שתלמידיה היו בקיאים בגמרא יותר מתלמידי ישיבות אחרות. לעומתה היתה ישיבת טלז מקפידה רק על חריפותו של הבחור.

ישיבת טלז

ישיבת טלז למעלת ישיבה גדולה הגיעה כשר' אליעזר גורדון נתקבל לרב בטלז. ר' אליעזר גורדון היה אחד החריפים הגדולים שבדורו, כולו בוער בשלהבת של תורה. תוסס, רענן ומלא כוח עלומים כל ימיו. אהבתו לבני הישיבה לא ידעה גבול. אף כשחטאו לפניו והתמרדו כנגד הנהלת הישיבה, לא פסק מלדאוג להם דאגת אב.

ישיבת טלז קבעה לה צורה בפני עצמה. בכל הישיבות היה ראש הישיבה מגיד שיעור כללי בפני כל בני הישיבה. השיעור היה מכוון לגדולים שבחבורה. הצעירים לא הפיקו תועלת רבה מן השיעור. בטלז חילקו את בני הישיבה לחמש כיתות ובכל כיתה היו קוראים את השיעור המתאים לה. ר' אליעזר עצמו היה מגיד את שיעורו לפני הכיתה החמישית. שאר הכיתות היו מסורות לידי שני ראשי ישיבה. האחד מהם היה חתנו של ר' אליעזר, ר' יוסף ליב בלוך, והשני היה ר' שמעון שקופ.

ר' יוסף ליב, היה אמן ההסברה, הוא היה זורק מרה בתלמידים. היה מיושב הרבה בדעתו, בעל מחשבה מסודרת, הליכותיו מחושבות וכולו אומר סדר ומשמעת. וכשם ששיעבד את עצמו לסדר כך ביקש להשליט סדר מדויק ומשמעת חמורה בין בני הישיבה. ודווקא ישיבת טלז בתקופה ההיא לא היתה כשרה לכך. אהבת החופש היתה מפותחת בבני ישיבת טלז הרבה יותר מאשר אצל בני ישיבות אחרות. הרבה ילדות עושה, שתלמידי טלז היו ברובם צעירים מרוב התלמידים שבישיבות אחרות. ומלבד זה באותה התקופה, ראשית המאה העשרים, נשבה רוח החופש בכל רחבי רוסיה, ובטלז היו בחורי הישיבה יותר מעורבים עם בני העיר מאשר בשאר הישיבות, ורוח החופש שנשב ברחוב היהודי, נדבק גם בהם, אם כי לא בנוסח הרחוב. הנהלת הישיבה היתה מביאה משגיחים מבעלי המוסר ששימשו בעיקר משפיעים מוסריים, אבל אף אלה לא הצליחו בטלז בתפקידם. ישיבת סלבודקה עשתה הרבה כדי לחזק את ידי משפיעי המוסר; היו שולחים לטלז בחורים רבים כדי להכריע את הכף לטובת המשגיח, אבל כל זה לא הועיל הרבה. הבחורים היו שובתים ומתקוממים נגד הסדר החדש שכופים עליהם. ולא רק על בני הישיבה לא היו המשגיחים מקובלים ביותר, אף דעתו של ר' יוסף ליב לא היתה נוחה מרובם של המשפיעים הללו. ר' יוסף ליב היה בעל מוסר על פי דרכו, ודרכם של האחרים לא הניחה את דעתו.

בשנת תרס"ב עזב ר' יוסף ליב את טלז ונתקבל לרב בעיירה וורנה ומשם נתקבל לרב בשדובה, ולכל מקום שהלך הלכו תלמידיו הנאמנים אחריו והעיר נעשתה למקום תורה.

[אחרי מות חותנו חזר] ר' יוסף ליב לרבנות העיר ולראשות הישיבה והישיבה קיבלה את ר' יוסף ליב בזרועות פתוחות. היה בזה צורך השעה שבראשות הישיבה יעמוד אדם בעל סמכות רחבה, מפורסם, תקיף בדעתו ובעל החלטיות גמורה, כדי שיוכל לחלץ את הישיבה מן המשבר שעבר עליה עם פטירתו של מייסדה הגדול. בר' יוסף ליב נתרכזו מידות אלו. הוא היה מתקיפי רבני ליטא. ידע לזרוק מרה לא רק בתלמידים, אלא גם בבעלי בתים ולהטיל מרותו עליהם, ואף בעלי הבתים היו כפופים לו וקיבלו את מרותו ברצון. מיושב בדעתו היה ולא עשה דבר מבלי לחשב מקודם את שכרו כנגד הפסדו.

החפץ חיים וישיבת ראדין

ישיבה שאיש לא קרא עליה ערר היתה ישיבת ראדין. ידי הצדיק הליטאי רבי ישראל מאיר הכהן, או כפי שקראו לו על שם ספרו, "חפץ חיים", יסדו ישיבה זו.

אף בישיבת ראדין למדו מוסר, אבל לא בסגנונה וטעמה של תנועת המוסר. למדו ספרי מוסר כשאר ספרי יראה. היו זמנים שהמשיגים, או כפי שקראו להם אחר כך, המנהלים הרוחניים, היו מטובי בעלי המוסר, שכן היתה דרכם של בעלי המוסר לחנך משגיחים כאלה, אבל ישיבת ראדין נשארה בתמימותה. הבחורים לא התגרו ביצר הרע ויצר הרע לא התגרה במיוחד בהם. תמימותו של ה"חפץ חיים" השפיעה על הישיבה הרבה יותר מהרבה שיחות ועיונים של בעלי המוסר. הוא היה הטיפוס האידיאלי של הצדיק הליטאי; "הצדיק" ולא ה"חסיד" במובנו השגור. ה"חסיד" מבקש לעשות יותר ממה שנצטווה, הצדיק עושה מה שנצטווה, אבל כל מה שנצטווה. צדקות זו היא החסידות הליטאית שנפתחה בהגאון מוילנה ונסתיימה ב"חפץ חיים". ה"חפץ חיים" היה איש השולחן-ערוך ולא זז ממנו אף כמלוא נימא הוא מנה את דיני השולחן-ערוך וכל מצוה קלה היתה לו דבר שבמניין שאינו בטל. קראו אותו על שם ספרו "חפץ חיים", ספר שהפתיע את היהודים החרדים. עבירה שהכל דשים אותה בעקבותיהם בדק אותה ר' ישראל מאיר ומצא שיש והעובר עליה עובר על שבעה עשר לאוין, כלומר, כאילו אכל שבע עשרה פעמים מאכלי טריפה. עבירה זו היא לשון הרע, לדבר בגנותם של אחרים. הוא בעצמו לא נכשל מאז ימי ילדותו אף באבק לשון הרע. צדקתו עמדה לו מילדותו עד סוף ימיו. כל ימיו ממש היו מוקדשים לתורה וליראה בלבד. זהירותו בדברים שבין אדם לחברו לא ידעה גבול. ומעשה היה בישיבה שהוצרכו לזגג, בא הזגג ועשה את מלאכתו. לפנות ערב נכנס ה"חפץ חיים" לישיבה והכיר שהחלון בא על תיקונו. שאל אם שילמו לזגג, אמרו לו לא הספיקה השעה והוא ייכנס מחר לקבל שכרו. נזדעזע ר' ישראל מאיר, הרי מקרא מלא הוא בתורה "ביומו תתן שכרו" וכתוב "לא תלין פעולת שכיר אתך עד בקר", ולא נתקררה דעתו עד שהלך בעצמו לבית הזגג ושילם לו את שכרו וביקש ממנו מחילה.

ה"חפץ חיים" חי באמונתו ונתקיים בו ו"צדיק באמונתו יחיה", האמונה היתה החיים שלו. ותמימה היתה אמונתו בלא שום פגם ואף בלא קישוט, ולא הלך לבו לא אחרי המחקר ולא אחרי הנסתר. די היה בנגלה לפרנס את כל רוחו. לא נתעוררו אצלו ספיקות, הכל ברור וגלוי, ואלו שאינם מודים בזה לרחמים הם זקוקים, כי טחו עיניהם מראות. לא נכנס לכבשונו של עולם, כי לא נברא האדם אלא לשמש להקב"ה ולא לחקור עליו.

ישיבת לידא

ישיבה חדשה במינה נוסדה בשנת תרס"ה. רבה המפורסם של לידא, ר' יצחק יעקב ריינס, מיסד ה"מזרחי" יסד ישיבה זו בעירו לפי החלטת ועידת ה"מזרחי" בשנת תרס"ג. החידוש שבה היה שייחדו זמן ללימודי חול בתוך הישיבה עצמה.

שש מחלקות היו בישיבה. הנכנס למחלקה הראשונה צריך היה לדעת ללמוד גמרא ותוספות בלא עזרת מורה ומסיים את לימודיו בסוף השנה השישית כרב גמור. אף זה לא היה לפי טעמים של הרבה מרבני ליטא, אבל, כאמור, מחאתם היתה כבושה בלבם. [כמשגיח רוחני, שימש הרב אליהו דוב ברקובסקי] בדבר אחד היו כל הרבנים תמימי דעים ששיבת לידא הצליחה למצוא לה ראש ישיבה גדול. "העילוי ממייצ'ט" ר' שלמה פוליאצ'אק, אחד מטובי המוחות בימיו, הוא שהגיד את השיעורים במחלקות הגבוהות של הישיבה. תפיסתו של ר' שלמה היתה מפליאה. ברגעים אחדים היה תופס סוגיה לרוחבה ולעומקה. חריפות ועמקות היו תכונות שכלו העיקריות, וכעומק שכלו כן רוחב לבו. הוא הפליא אף במידותיו הנעלות שהיו טבועות בעצם נפשו. ביישן מטבעו, לא ידע מה זו גאווה, התרועע עם תלמידו כחבר. רק מעטים מתלמידיו יכלו לעמוד על דעתו הרחבה. רק בעל כשרונות שידע את הסוגיה על בוריה היה יכול, אחרי שריכז את מחשבתו, להבין את דבריו, והיו בלידא בעלי כשרונות כאלה שעמלו ויגעו להבין תורת רבם. רק עשר שנים התקיימה ישיבה זו. בימי המלחמה, בשנת תרע"ה, נפטר הרב ריינס. סמוך לפטירתו נאלצה הישיבה לעזוב את העיר, והגיעה בנדודיה עד יאליסאבאטגראד, אבל במשך הזמן נתרוקנה הישיבה מתלמידיה שהתפזרו על פני רוסיה. כשחזרו כל הישיבות למקומן שוב לא היתה ישיבת לידא קיימת.

ספר יהדות ליטא, עמ' 194-205

ד"ר שאול שטמפפר

רבי נתן צבי פינקל משקם ישיבה בסלובודקה

ישיבת סלובודקה נוסדה בעיר קובנה בשנת 1881 בערך. סלובודקה היא פרבר של העיר קובנה, מעבר לנהר הוויליה.

האיש המרכזי בתולדות ישיבת המוסר בסלובודקה היה ר' נתן צבי פינקל. הוא נולד ברסיין בשנת 1849, גדל בוויילנה, ועבר לקלם על פי עדותו של אחד מבני העיר נתפס ר' נתן צבי להשכלה, ור' שמחה זיסל, מתלמידי ר' ישראל סלנטר, שישב אז בקלם, "החזירו למוטב". ייתכן שיש יסוד לסיפור, אך אולי נבע החשד מהליכותיו ומלבשו, שהיו בסגנון המקובל בוויילנה והובנו בקלם שלא בצדק כסימן להשכלה. פינקל הפך לתלמידו המובהק של ר' שמחה זיסל, ועזר לו במפעליו החינוכיים בקלם. ואולם, בין השניים נתגלעו חילוקי דעות, ובשנת 1877 עזב הרב פינקל את קלם, עבר לקובנה והתיישב בסלובודקה.

באותה עת היו בקובנה-סלובודקה שתי ישיבות לנערים צעירים, האחת "מחזיקי עץ חיים", שנוסדה בקובנה סביב 1876, ובראשה עמד ר' יוסף רבינוביץ, והאחרת ישיבת ר' [צבי] הירש בסלובודקה. בין הישיבות שררה תחרות על תלמידים. הרב פינקל קיבל מישרה בישיבתו של ר' הירשל, ומצא בה כר נרחב לפעולה, בהתאם למרצו הרב. וכך תואר המוסד על ידי אחד מחסידי הרב פינקל:

הישיבה ההיא היתה עזובה מאד מפני העניות הגדולה אשר שררה בה. הגה"צ (הגאון הצדיק) ר' צבי זצ"ל היה איש צדיק תמים ופרנסתו המצעררה היתה משכר הלימוד של בני הישיבה, ובהיותו תלוי בתלמידיו לא יכלה להיות השפעתו שלימה עליהם. גם אי אפשר היה להגה"צ ר' צבי זצ"ל לדקדק כל כך בבחירת איכות התלמידים, וכמו כן חסר סדר בכיתות התלמידים מכיון שהוא היה שם מגיד שיעור היחידי. נוסף לכל אלה היה עני מדוכא, ולא היתה לו די צלילות הדעת להתמסר כהוגן אל הישיבה. וע"כ (ועל כן) היה ראשית מפעלו של אדמו"ר הגרנ"צ זצוק"ל (הגאון ר' נתן צבי זכרון צדיק וקדוש לברכה) לקבוע שכירות להגה"צ ר' צבי הירשל זצ"ל לבל יהיה עוד חייו

תלויים בתלמידים, ומן התלמידים בחר רק את מעולי הכשרון הראויים להתעלות במעלות התורה. מלבד זה הוסיף לישיבה עוד רמי"ם גדולי תורה אשר נתפרסמו אח"כ לגאוני ישראל.¹³

ר' נתן צבי היה משתמש בתחבולות שונות כדי למשוך תלמידים מן המוסד המתחרה ולהגדיל את ישיבתו.

פעולותיו של ר' נתן צבי היו לעתים תקיפות, אבל לא נועדו לטובתו החומרית או לכבודו. הוא חי חיים צנועים ביותר וברח מפרסום בציבור. הוא פעל מתוך הכרה שהוא חי בעת משבר, ותנועת המוסר מציעה פתרון שצריך ליישמו. כדי להשיג מטרה זו הוא היה מוכן להשתמש באמצעים שונים. לדוגמה, בתקופה מאוחרת יותר הוא בחר לישיבתו, ששמה היה אז "כנסת ישראל", ראש ישיבה חדש, ר' משה מרדכי אפשטיין, והעניק לו מעמד מרכזי.

[אך] הסמכות נשארה בידי הרב פינקל. הוא ניחן בראייה מפוכחת ובמרץ רב, חי חיי צניעות והעניק מסמכותו לזולתו. הוא זכה לנאמנות כמעט ללא סייג אצל מעריציו ולשנאה עמוקה בקרב מתנגדיו.

כשם שר' נתן צבי פינקל מילא מקום מרכזי בארגון הישיבה, כך מילא יהודי גרמני מברלין בשם עובדיה לחמן מקום מרכזי במימון הישיבה. עד שנת 1896 מימן לחמן לבדו כמעט את כל הוצאות הישיבה. בנוסף לו סייעו לישיבה הברון רוטשילד ושמאל שטראוס. להנהלת הישיבה היתה בכך הקלה עצומה, משום שהיא היתה פטורה מדאגות כלכליות ומן הצורך להקדיש זמן וכוח באיסוף כסף. בישיבות אחרות הציב המימון קשיים רבים, ויעידו על כך קורות ישיבת וולוז'ין, בשל תרומותיו של לחמן היתה ההנהלה של ישיבת סלובודקה עצמאית ובלתי תלויה בדעת הציבור הכללי, בוודאי יותר מאשר הנהלתה של ישיבת וולוז'ין. אמנם, בוולוז'ין צמצם השימוש בשד"רים את השפעתה של הקהילה המקומית על הישיבה שפעלה בתוכה, אבל עדיין נשארה הישיבה תלויה בדעת הציבור הכללי, לפחות באיזור שבו פעלו השד"רים. התורמים העיקריים לישיבת סלובודקה חיו מחוץ למדינה, ונתנו להנהלה למעשה יד חופשית בניהול הישיבה. הם היו שייכים לאורתודוקסיה הגרמנית ושאפו למנוע את התפוררות החברה המסורתית במזרח אירופה. מגמות תנועת המוסר התאימו, להלכה, למטרותיהם. אף לא היה חשד מהשפעות של משכילים על קבוצה זו של תומכים, שכן התומכים הללו התנגדו לתנועת ההשכלה.

הרב פינקל לא היסס להשתמש בכספים שעמדו לרשותו כדי להשפיע על המורים ועל התלמידים. מסופר שהציעו לר' יצחק רבינוביץ, שכיהן כמורה בישיבה, תוספת של עשרים רובל לשבוע (סכום גדול בשעתו) למשכורתו, אם יסכים ללמד שיעור במוסר בנוסף לשיעור בגמרא. דבר זה התפרש בזמנו כהסכמה עם תנועת המוסר, והרב רבינוביץ היה ידוע עד אז כמסתייג מן התנועה. הוא דחה את ההצעה, ואף עזב את הישיבה בגלל התנגדותו להיקף לימודי המוסר בישיבה¹⁴. הרב פינקל גם היה מוכן להעניק תמיכה מוגדלת ותנאים טובים לצעירים בעלי כשרונות, כדי להביאם לישיבתו.¹⁵ היתה בכך תועלת כפולה: ראשית, בעלי כשרונות הוסיפו כבוד ויוקרה לישיבה שלמדו בה, ושנית, הוא קיווה שבשהותם בישיבה יצטרפו לתנועת המוסר. ככלל, תנאי התמיכה בתלמידים בישיבתו של הרב פינקל היו עדיפים על התנאים בישיבת מתנגדי המוסר בקובנה, ולבחור עני, זו היתה סיבה טובה ללמוד דווקא בישיבתו.

¹³ י"ז דבורץ, "לתולדות אדמו"ר צוק"ל, תבונה, חוברת מיוחדת, כ"ט בשבט תקפ"ח, עמ' ב.

¹⁴ ד' רבינר, "ר' איצילה פוניביז'ר", במישור, 1.5.1942, עמ' 6.

¹⁵ על ניסיונו של הרב פינקל למשוך לישיבתו את ר' שלמה פולאצ'יק, ראה: מ' גולדברג, "תולדות עילוי ממיצ'ט", ספר לידא, תל אביב 1970, עמ' 123.

הישיבה הליטאית בהתהוותה, מרכז שז"ר תשנ"ה

משה צינוביץ ישיבת מיר

המייסדים

ישיבת מיר, השנייה במעלה ובזמן לישיבת ולוז'ין, נוסדה בשנת תקע"ה (1815), כלומר שנים עשרה שנה לאחר הראשונה.

מיסד הישיבה היה בעל-בית תורני נכבד מיר, ר' שמואל טיקטינסקי, שהביא כמה חורים מהסביבה ולימדם תורה. הוא לא ילל שישיבתו תגדל ותתפרסם כל-כך. פירסומה הגיעה הישיבה על-ידי בנו, ר' אברהם טיקטינסקי, שמילא מקום אביו עוד בחייו.

ר' שמואל נפטר בשנת תקצ"ה (1835) בהונגריה שלשם נסע לרגל מסחרו. באותה שנה נפטר גם ר' אברהם בנו, שכיהן כראש ישיבה שנים עשרה שנה והיה כבן ארבעים במותו.

...בשנת תר"י (1850), בנו הצעיר של ר' שמואל, רבי חיים לייב, התחיל קורא השיעורים לבני-הישיבה. הוא היה קורא שיעוריו בכל יום ויום ועובר על כל דף גמרא לפי סדר הש"ס. ר' ישראל מסלנט אמר פעם: מי שרוצה להבין דף גמרא כדבעי ילך לשיעוריו של רבי חיים לייב במיר.

פעמיים עלתה ישיבת מיר באש, בשנת תרל"ח (1878) ובשנת תרנ"ב (1892) ובכל פעם הצליח ר' חיים לייב לקומם את הישיבה ואף להרחיבה. בבניין הישיבה עזרה הבארונית קלארה הירש (אלמנתו של בארון הירש). גם בית רוטשילד הקציב תמיכה שנתית קבועה לישיבת מיר, וכן כמה נדיבים מפורסמים אחרים ברוסיה ובחוץ-לארץ.

רבי אליהו ברוך קאמיי

עם פטירתו של ר' חיים לייב נסתיימה התקופה השנייה של ישיבת מיר. היו חילוקי-דעות בין בעלי המהלך הוותיק שבישיבה לבין בעלי המהלך החדש ששלטו כבר אז ברוב ישיבות ליטא וז'אמוט האחרות. לבסוף נבחר לראש-ישיבה ומנהל ראשי בישיבת מיר, הגאון ר' אליהו ברוך קאמיי, שלא נטה לכאן ולכאן אלא צעד בשבילו המיוחד.

ר' אליהו ברוך תפס מקום בשורה הראשונה של גאוני הדור אשר בעבר הקרוב. הספרות התלמודית לכל ענפיה היתה ערוכה ושמורה בזכרונו, אולם לא כ"סיני" קנה לו את שמו אלא כ"עוקר הרים". מפולפל גדול היה. מוחו שפע שפע רב של חידושים על חידושים, אבל פלפוליו לא היו דומים לפלפולים מסוג "חילוקים" ו"פשטליך", אלא התאמץ תמיד ללכת בכיוונו של בעל ה"שאגת אריה". לשיעוריו היה קסם מיוחד בחריפותם. מחונן היה בכוח יצירה עצום. מעולם לא סבל חבלי לידה. מוחו פעל במהירות הבזק תוך-כדי-דיבור.

עם בואו של רבי אליהו ברוך קאמיי למיר, בוטל גם כאן (כמו בוולוז'ין) המנהג הקבוע שראש-ישיבה יקרא שיעוריו מדי יום ביומו ויעבור עם התלמידים על כל דף

גמרא לפי סדר הש"ס. הלימוד הרשמי הקבוע היה מעתה אף במיר בעיקר בסדר נזיקין וסדר נשים, ורק על מסכתות אלה מוסבים היו שיעורי ראש הישיבה.

סמוך לאותו זמן התחיל לכהן כמשנה לראש-הישיבה חתנו של ר' אליהו ברוך, ר' אליעזר יהודה פינקל, שלמד בישיבת סלובודקה, מקום פעולת אביו, ר' נטע הירש, וגם בראדין, בישיבה החדשה של הרב איסר זלמן מלצר מסלוצק ובמחיצתו של הגאון רבי חיים הלוי סולובייצ'יק בבריסק דליטא.

המשגיחים הרוחניים

רבי אליהו ברוך הסכים גם ל"לימוד המוסר" בישיבת מיר. לנקודת מפנה זו בצביונה הפנימי של הישיבה סייעה בהרבה אישיותו של הגאון רבי אליעזר יהודה פינקל. בהשפעתו ובהשפעת אביו בעקיפין הוכנסה שיטת המוסר ולימודה בישיבה זו, ולא רק בלימוד ספרי מוסר חצי שעה כל יום לפני תפילת ערבית, אלא גם על ידי "שיחות" ו"עניינים" במוסר מפי מנהל ומשגיח רוחני, חניך שיטת המוסר, מיסודו של הגאון רבי ישראל סלנטר. לפי המלצת "הסבא" נשלח למיר כמשפיע רוחני ראשון הרב הצדיק רבי זלמן הכהן דולינסקי משאבלי שהיה ידוע בשם "ר' זלמן ראדינר". בו נתגלתה אישיות מוסרית נפלאה, זמן קצר פעל רבי זלמן ראדינר בישיבת מיר, כי נפטר בדמי ימיו בגיל שלושים וחמש (בשנת תרע"א).

לאחר פטירתו של רבי זלמן ראדינר נתמנה במקומו ר' ירוחם הלוי ליבוביץ'. רבי ירוחם קיבל חינוכו התורני בישיבת כנסת ישראל בסלובודקה... עוד אז בהיותו אברך תורני בקלם אמר עליו אחד מעמודי המוסד: "הוא אשר הציל חיי ופדה נפשי ואסיר תודה אני לו בעולם הזה ובעולם הבא". לשיחותיו המוסריות של ר' ירוחם היה כוח משיכה רב בקרב חוגי תלמידיו. בתשומת-לב מרובה האזינו למוצא פיו ומתוך התרכזות נשאו ונתנו אחר-כך בדבריו שהכילו פרקי-מחשבה מעמיקים בתורת האדם ובמהות המצוות ובמוסר הישראלי המקורי. דבריו היו נכנסים אף ללבבותיהם של תלמידים שהיו לכתחילה אדישים לתורת המוסר. היו ביניהם תלמידים שהתחילו להאזין לשיחותיו המוסריות מתוך סקרנות בלבד ונתרשמו מרעיונותיו כל-כך עד שהיו כרוכים אחריו.

ר' ירוחם ידע לכוון את דרך השפעתו בצורה אינדיבידואלית לכל תלמיד ותלמיד, לחדור לתוך נבכי נפשו הצעירה, לכוון את חינוכו על-ידי אמצעים שונים שבהסתכלות הנפש. עינו היתה צופיה על מהלך חייהם של בני הישיבה. הוא דאג לסיזורם ולהכשרתם לקראת הבאות והיה פטרונם הרוחני והכללי ויועצם הנכון בדרך עתידם. תלמידיו שיצאו ברבות הימים למקומות שונים המשיכו את קשריהם עם רבם ובאו אליו לפרקים למיר, וביחוד לימי אלול והימים הנוראים.

ר' ירוחם לא היה מפלגתי והיתה לו אהדה לבניין ארץ ישראל על יסודות התורה והעבודה. וכן הראה יחס חיובי לבני ישיבתו, ששאפו לעלות לארץ-ישראל. ר' ירוחם נפטר במיר ביום י"ח סיון תרצ"ו.

ממלא מקומו בהנהלה הרוחנית היה ר' יחזקאל לוונשטיין ששימש את ר' ירוחם בתקופתו האחרונה בראדין ומילא תפקיד מנהל רוחני זמני בישיבת מיר בשנות תרפ"ב-תרפ"ד. ר' יחזקאל נחשב אחר כך למגשים שיטת המוסר של קלם. הוא שימש שם שנים רבות בתלמוד תורה אצל ר' הירשל ברוידא וכמה פרטים שבהנהגה קיבל ממנו ומר' נחום זאב זיו. [בסוף ימי כיהן כמשגיח של ישיבת פוניבז' בבני ברק]

יהדות ליטא, עמ' 214-217

הרב דוב כץ רבי יוזל הורביץ ושיבת נובהרדוק

ר' יוזל היה איש הקיצוניות והעיקביות. כשם שקודם, בזמן שהחשיב את הפרישות לדרך חיים, נהג בה עד קצה האחרון, כן בזמן שהכיר את העסקנות לדרך הנכונה - התמסר לה בכל מרצו ועוז נפשו. התקיימה אז בקובנה קרן מיוחדת מכספי הנדיב ע' לחמן, במטרה לייסד כוללים לאברכים. ר' יוזל העמיד את עצמו לשירותו של המפעל הזה והחל לייסד מוסדות תורה לאברכים. את הכולל הראשון יסד בעיר לובץ שעל יד נובהרדוק. משם עבר לערים שונות ופרש רשת של מוסדות כאלה. מהם בערים: שבלי, דווינסק, מינסק, וורשה, ברדיצ'ב, נובהרדוק, אודיסה, ליטא, זטל.

ר' יוזל הכניס בלבותיהם של האברכים האלה שאיפה להרבצת תורה ויראה והשפיע עליהם לעסוק בייסוד ישיבות. וגם אלה שנלקחו לרבנות, יסדו במקומותיהם בערים השונות שברוסיה, ישיבות קטנות וגדולות. כך הלכו ונתרחבו הפעולות להפצת תורה, והגיעו לממדים של תנועה. ויש אשר ר' יוזל בעצמו היה מייסד ישיבות על יד הכוללים.

לאחר זמן קצר, נמלך ר' יוזל לייסד ישיבה גדולה של בחורים בעיר נובהרדוק, ולרכז בה את גידולי הישיבות הקטנות. את היסוד לישיבה זו הניח בשנת תרנ"ו בערך.

במשך זמן קצר, התלקטו אל הישיבה שלוש מאות בחור, מלבד כולל האברכים שהתקיים באותו זמן בנובהרדוק, שמנה כשישים איש.

ר' יוזל מיוחדים לא מינה ר' יוזל בישיבתו. סיבת הדבר לא ידועה. יש לשער שלא רצה שיתבצר בישיבה כוח אישי חשוב בלעדו, העלול במשך הזמן להפריע לו לנהל את הישיבה כפי שיטתו ורוחו. הוא חילק את הישיבה לחבורות, בהתאם לגיל ולדרגת הלימוד, והעמיד בראש כל חבורה אברך גדול בתורה או מבחירי התלמידים שבישיבה, שידרשו לפניהם בחידושי תורה. במשך שנות קיומה של הישיבה בנובהרדוק, שימשו בתפקיד זה: חתנו ר' אלתר שמואלביץ; ר' ירוחם ורהפטיג ור' שמחה סוקולובסקי ממוש.

שיטה זו של החבורות הצליחה, ובשעה שהיו עוסקים בשיעוריהם, הגיעו הפלפולים לריתחה רבה וכל הישיבה היתה כמרקחה. גם ר' יוזל בעצמו היה מתערב בפלפולים אלה, ובהם היה מתגלה כוחו הרב בתורה.

ר' יוזל הנהיג בישיבתו כיסוד עיקרי את לימוד המוסר, אשר בו ראה את מגמת חייו. לפי שיטתו, עיקר היעילות שבלימוד המוסר היא בהתלהבות ובהתרחקות הרגשות, ובצורתו זו קבעו בישיבתו.

רבי יוזל נוכח המהפכה הבולשביקית

בשנת תרע"ח התחוללה מהפכת הבולשביקים שעלו לשלטון. נערכו מלחמות בין צבאות שונים, השתוללו כנופיות רבות, ובכל המדינה השתררה אנדרלמוסיה רבה. רובם של הצבאות הנלחמים והכנופיות עינו את היהודים וערכו בהם בכל הזדמנות פרעות, ומאות אלפי יהודים נשדדו ונרצחו. מלבד זה השתרר רעב במדינה, פרצו מחלות ומגיפות ונתרבה השוד והחמס, וכל הדרכים היו בחזקת סכנה.

אולם תלמידי ישיבות נובהרדוק לא התחשבו בכל המצבים והתמורות, ובכל התקופות הפרועות הללו המשיכו תוך סיכון נפש בפעולותיהם הנועזות למען הרבצת התורה והפצת היראה. היו תמיד בתנועה, נדדו ממקום למקום בלי רשיונות או ברשיונות מזויפים, גנבו גבולות, פרצו מחסומים וכדומה - כדי ליסד ישיבות ולשמור את הקשר בין ישיבה לישיבה ואת המגע עם ראשם ורבים ר' יוזל.

באותה עת חירום השתמשו ברוסיה רק ברכבות של משא והן היו מלאות נוסעים, עד אפס מקום, בעיקר חיילים מבין הצבאות השונים ורוכלים שהיו מעבירים מזון ממקום למקום לשם רווחים ספיקולטיביים. ויש אשר מרוב הצפיפות וחוסר מקום בתוך הקרונות, היו רבים נטענים על גגות הקרונות או נתלים על צירי הדלתות והחלונות ועל הצלחות והשרשרות שבין קרון לקרון. בחברת האלמנטים הללו ובאמצעי תחבורה אלה, ניטלטלו גם תלמידי ישיבות נובהרדוק לשם ביצוע מגמותיהם הרוחניות.

גם ר' יוזל בעצמו היה מפליג באותו זמן בדרכים ולא נרתע מפני כל הרפתקה וסכנה. הוא שימש כעין המפקד הראשי העובר ממחנה למחנה לערוך מיפקד על חיילותיו. כמעט בכל שבת חנה בעיר אחרת. ויש שהיה עורך נסיעות שארכו ימים אחדים, לרגלי מרחבי רוסיה הגדולים. קרה באחת השנים, שבראש השנה נמצא בעיר קיוב, בשבת תשובה בחרקוב, וביום הכפורים בהומל, אם כי יש מרחק של מאות קילומטרים בין אחת לשנייה. למרות גילו הקשיש היה מלא מרץ וכוח עלומים, והיה קופץ ראשון לתוך קרונות הרכבת כאחד הצעירים, מטפס דרך החלונות, נתלה על המדריגות, אף בימי החורף הקשים, ונקלע ממקום למקום לחזק את הישיבות. ומענין שזקן זה היה מתאים את עצמו בדרכים לכל חברה, מתיידד עם כל סוגי הנוסעים ומתחבב על הכל. ולא פעם קרה שחיילים או אנשי כנופיות טפחו לו על שכמו לאות ידידות והפליטו מחמאות על חשבונו בגלל זריזותו, אמיצותו וחביבותו.

המצב הכלכלי והמדיני ברוסיה הלך ורע והאנדרלמוסיה גברה, עד שלעתים קרובות נפסקה לגמרי התחבורה בין מחוז למחוז, ואף ישיבות נובהרדוק לא יכלו לבוא במגע אשה עם אחותה. אבל גם אז מצאו תחבולות להחזיק קשר עם רבם הזקן, והיו מחליפים ביניהם מברקים. הם היו מודיעים לו על מצבם ומעמדם, והוא היה שולח להם הוראות עידוד וחיזוק. המברקים האלה היו מנוסחים ברמזים ובפסוקים כדי שהשלטונות לא יבינו תוכנם. פעם קיבל ר' יוזל מברק מישיבת סרטוב, שהרשות הסובייטית פקדה לסגור את הישיבה, והשיב להם בשתי מלים: "אב הרחמים", כלומר שימסרו נפשם על קדושת השם, כמו שכתוב בתפילת "אב הרחמים". הם קיימו את הצו, ובזמן שהופיעה באולם הישיבה פלוגת חיילים מזויינת, וקצינה ניגש אל המנהל כשאקדחו מושט כנגדו ודרש לסגור את המוסד, חושף המנהל את חזהו ואמר לו שהוא מוכן שיירו בו, ואחריו עברו וחזרו על דבריו - כל תלמידי הישיבה. פעם נתקבלו מברקים מישיבת חרקוב: "חרקוב בוערת"; "חרקוב עומדת על הרוח", שמשמעותם היתה שהמצב בישיבה עומד בשיא ההתלהבות¹⁶.

לאחר שהצבא האדום ביצר את שלטונו במדינה, החל להדק את החגורה על התושבים ולהחדיר את האידיאות המהפכניות. בהיות מפלגת הקומוניסטים עויינת את הדת, לפי מצע תכניתם, התחילו גם להציק לישיבות ולגזור עליהן גזירות

16 באותם הימים, נזדמן לו פעם לנסוע עם קבוצת בחורים ברכבת לכיוון העיר חרקוב. בהגיעם לעיר בכמין, עלו חיילים מהצבא האדום על הרכבת לערוך ביקורת, ומשום מה הורידו את ר' יוזל עם קבוצתו מהרכבת וכלאו באחד מחדרי התחנה. לרגלי התנאים ששררו אז, שיריית בן אדם היתה דומה להסרת פקק מעל פי צלוחית, איימה עליהם סכנת מוות והבחורים נבהלו מאד. אולם ר' יוזל לעג להם וקרא להם שוטים, האם יש בכוחם של החיילים לעשות להם מטוב ועד רע. כשראה שדבריו לא הועילו, פקד עליהם לערוך "בורסה" בענייני ביטחון, והבחורים הסתדרו מיד זוגות זוגות, והחלו להתוכח ביניהם. לרגלי הרעש שהקימו, נזעקו כל אנשי הציאק והסתכלו עליהם בתימהון עד שחשבו אותם למשוגעים וגרשו אותם.

שונות: אסרו את לימוד התורה עד גיל שמונה עשרה; החרימו את בתי הכנסיות והפכו למועדונים; רדפו את הרבנים ואת תלמידי הישיבות, וחיבלו תחבולות שונות לעקור את הדת. בעיקר ביצעו את המשימה הזאת אנשי ה"יבסקציה" (הסיעה היהודית) שבמפלגת הקומוניסטים, שהתגלו אדוקים יותר מרבותיהם וכאויבי היהדות. תלמידי ישיבות נובהרדוק, לא נרתעו מהם ונכנסו אתם במאבק, הטיפו ללימוד התורה ולשמירת הדת, המשיכו לייסד ישיבות ולעשות למען חיזוק היהדות.

בשנת תרע"ט עבר ר' יוזל מהומל לקיוב וקבע בה מרכז לישיבות נובהרדוק... וכשלוש מאות תלמידים התכנסו לשם והתפזרו, לחמשה סניפים בחמשה רובעים של העיר. המצוקה בעיר היתה איומה, רבבות פליטים מכל הסביבה התגוללו בבתי כנסיות ובבתי מדרשות וסבלו חרפת רעב ומחסור בכל. נוסף לזה כבש הגנרל דניקין את העיר (בחג הסוכות תר"פ) וערך טבח ביהודים, ואימה חשכה נפלה על כולם. אולם תלמידי ישיבות נובהרדוק לא נשברה רוחם, והם נהגו כמנהגם כתמול שלשום. ר' יוזל היה מלא רוח ביטחון ועודד את הכל. כל השיחות שלו באותה שעה הסתובבו מסביב למידת הביטחון. היה עומד על הפסוקים: "בשצף קצף הסתרת פני רגע ממך, ברגע קטן עזבתיך וברחמים גדולים אקבצך"¹⁷, כלומר, אף שניכר קצף נורא על ישראל, אבל אין זה אלא לרגע קטן ולבסוף יסוכם ברחמי הגדולים. לרוב היה גומר את דבריו בתפילתו של נקדימון בן גוריון: "רבנו של עולם! הודע שיש לך אהובים בעולמך!"¹⁸.

הוא עורר גם לתשובה ולחיזוק משנה בעבודת היראה. בעיקר הלהיב בשיחותיו ביום הכפורים האחרון בחייו, והמריץ את תלמידיו לקבל עליהם קבלות גדולות ההולמות את מצב השעה וטירוף הזמן. ראש הקבלות צריך להיות: "להילחם כל החיים בעד האמת". דבריו הפיחו רוח מוצקה בלבבות התלמידים, והם התאזרו בכוחות איתנים לא ליפול ברוחם ולהחזיק מעמד בנסיונות הקשים ביותר, עד לידי מסירות נפש.

לאחר חג הסוכות פשטה מגיפה איומה בעיר ובמשך שלושה חדשים נספו בה כחמשה עשר אלף איש. בעיקר פגע הדבר בפליטי העיר שהתגוללו בבתי כנסיות בצפיפות ובחוסר כל. בתי החולים העירוניים היו מלאים עד אפס מקום וכל בתי הכנסיות נהפכו לבתי חולים. גם תלמידי הישיבה בהיותם נמצאים בבתי הכנסיות נדבקו במגיפה וששה עשר מהם מתו. רק שלושה תלמידים בלבד ור' יוזל, נשארו בבריאותם וטיפלו בחולים. קרה פעם שנפטר אדם במחלת הדבר ואנשי חברה קדישא פחדו לטפל בו, ובא ר' יוזל והכריז שהוא מוכן למלא תפקיד זה. מספרים עוד, שבבוקר אחד מצאוהו עומד בבתי השימוש שבחצר הישיבה ומנקה אותם כדי לסלק את הגורמים להתפשטות המגיפה.

בשעת סכנה כזו, לא נאות ר' יוזל למסור את הטיפול בחולים לאחרים. וכך המשיך לטפל בעצמו בחולים במסירות נפש, עד שנפל למשכב, וביום י"ז כסלו שנת תר"פ עלתה נשמתו למרומים.

עם הסכנה הגדולה שבדבר, מצד לגיונות הכנופיות שנמצאו אז בקיוב, נערכה לווייה גדולה לר' יוזל שהשתתפו בה מלבד תלמידיו- אלפים מתושבי המקום. רבני העיר נשאו עליו קינה והספד מר. באחרונה הספידו תלמידו המובהק ר' דוד בודניק. הוא שכב חולה בטמפטורה גבוהה. אבל בהגיע אליו הבשורה הרעה, קם ממיטתו להספיד את רבו והוא חזר על דבריו האחרונים, שצלצלו כעין צוואה, שיילחמו כל החיים בעד האמת. הוא גמר את דבריו בהצהרה: "לא מת הוא כי אם חי בקרבנו", וכל תלמידו קיבלו עליהם באותו מעמד: "לבלתי סור מירושתו ולבלתי עזוב את דרכו

¹⁷ ישעיהו נד.

¹⁸ תענית כ.

הגבוהה לעולם. לעבוד בשארית כוחם במרץ גדול ולעמוד כסלע איתן בלב ים לחזק הישיבות הקיימות ולייסד ישיבות חדשות, ולעבוד בכמות ובאיכות לבל ימוטו לעולם ולנשוא דגל התורה והיראה בגאון ובאומץ בישראל כל הימים".
תנועת המוסר ד, הוצאת פלדהיים, תשי"ז, עמ' 184-189

אישים

הרב ד"ר יחיאל יעקב ויינברג
ר' נפתלי אמשטרדם
החסיד שבחבורה

בין מאות ואלפי התלמידים שהיו לו לרבי ישראל מסלנט, זצ"ל, נתייחד מקום מיוחד לשלושה: רבי יצחק בלאזר, רבי שמחה זיסל זיו ורבי נפתלי אמשטרדם. ר' ישראל סלנט ראה בהם את יורשיו הרוחניים. בעומק תבונתו, וכרוב המובהק, השכיל לעמוד על טיבו של כל אחד מהם והגדיר זאת בהגדרה קצרה וקולעת: ר' יצחק למדן, ר' שמחה זיסל חכם, ר' נפתלי חסיד. למדן, חכם וחסיד. יש בתארים אלה יותר מאשר סימון דרך לאישיות תלמידו, והיא ראיית הרכב התנועה המוסרית על שלושת יסודות היהדות הללו.

לשם המחשת העניין נביא אפיזודות אחדות מחייו של ענף זה ששמו רבי נפתלי אמשטרדם, שיש לראות בהן תכונות אופי לתנועה-רוחנית יותר מאשר תכונות-נפש פסיכולוגיות של איש פרטי גרידא. למרות היותו אחד מאבותיה הראשונים של התנועה לא עסק בהפצת המוסר. פעילותו הצטמצמה בחוג צר ומצומצם של מקורביו, שידעו על מטמון זה. מצניע-לכת היה האיש עד לקצה גבול המותר, וכל ימיו עמל על טשטוש והעלם אישיותו בענייני העולם. לא יסד לו קיבוץ-תורני או מוסד-חינוכי למען הקים לו במה להפצת רעיונותיו ושיטתו המוסרית ברבים. ואף לא דרש ברבים אלא במקרים נדירים מאוד.

זכורה לי חוויה אישית מימי בחרותי, המעידה על ענוותנות מיוחדת במינה של ר' נפתלי אמשטרדם: היה זה בתקופת לימודי בשיבת כנסת-ישראל בסלבודקה פלך קובנה, זכיתי בזכות הגדולה להיות במחיצתו חורף אחד. וזה הדבר: קבלה היתה לר' נפתלי אמשטרדם מרבו ר' ישראל סלנטר ללמוד בכל מוצש"ק בספר "קצות-החושן". ונוהג היה ללמוד ספר זה בחברותא לשם פלפול והבהרת העניינים בעמקות, וביקש לשם-כך את הסבא מסלבודקה לבחור לו בחור מתלמידי-הישיבה, זה היה נחשב לזכות גדולה וגם לכבוד רב. לשמחתי הגדולה, בחר בי הסבא ז"ל חורף אחד לתפקיד זה. ואני נער רך, לא ידעתי נפשי בראותי זקן גדול זה נוהג בי מנהג תלמיד לרב. לא הניח לי בשום-פנים לשרתו וכשהיה צורך להביא ספר לשם עיון מארון הספרים: היה טורח בעצמו, ומטפס על הסולם ומושיט לי את הספר המבוקש. אחר הלימוד היה מודה לי בחמימות יתרה ובהכרת-תודה על התועלת הלימודית שהנחלתי לו, ואף היה מלווה אותי בצאתי מביתו.

להימצא במחיצתו נחשב לדבר נדיר ויקר. בשקידתו העצומה נמנע משיחות-חולין, והשעה הכשרה ליהנות ממנה עצה ותושיה בדרכי-ה' היתה מצטמצמת לשעת הליכתו מביתו אל בית-המוסר יום יום. גם הליכתו אל בית-המוסר, וגם שיטת לימודו תורה היו, ולימוד היו צריכים. גם בזאת נקט בשיטת מורו הגדול, ללמוד בהתלהבות וברגש מעומקא-דליבא. ועד היום מתגנבת באזני מנגינת עצב שכולה

התרפקות וכיסופים ההופכת מדי-פעם לניגון מוכיח ומייסר ברגש בוקע חדרי-לב. "כך היה מורה לנו הרבי", היה אומר, "שרק לימוד בשיטה זו מביא את התועלת הרצויה ועושה רושם בעמקי-הנפש. לימוד מתוך שלווה וראיית עין בלבד אינו משאיר רושם במידה מספקת. כך נהגו אבות- העולם, התנאים והאמוראים - היה משנן לנו רבנו ז"ל והיה מביא ראיות מן התלמוד והמדרשים".

ר' נפתלי בפורים

יום אחד בשנה הרשה ר' נפתלי לעצמו לעשותו יוצא מן הכלל - יום הפורים. ר' נפתלי שסידר זמנו לפרקים מדוייקים, ותיכן תכנית קפדנית לכל יום ולכל שעה ולכל רגע, שכל טרדות-הזמן לא גרמו לו לשנות מתכניתו כמלא הנימה, היה מבלה את יום הפורים בשתיית משקה ומתבל שתייתו בשיחות וסיפורים על רבו וחבריו הגדולים. לנו, תלמידי-הישיבה הורשו אז לבלות במחיצתו הנעימה והמעניינת ללא כל מגבלה כל-שהיא.

פעם אחת, בין שתייה לשתייה, הירבה בשבחם של התלמידים הגדולים של רבי ישראל ומה שאמר עליהם הרבי: ר' יצחק - למדן ור' שמחה זיסל - חכם. מה שהרבי אמר עליו, לא העלה על לשונו כלל. מתוך בדיחות-הדעת שבשתייה מרובה העזתי פני ושאלתי בלשון פורימית: ומה אמר הרבי עליך? ר' נפתלי נעץ בי שתי עיניים תמהות, והפליט: "סבור אתה כי בפורים מותר להתלוצץ אף באדם זקן? באמת בושה תכסה את פני, שגדולים אלו חשבו אותי כאחד מהם, משום שעמדתי אצלם בשעת דרשותיו של רבנו הגדול. אמנם, הם האירו לי פנים, אך מי כמוני יודע כי היה זה משום רחמנות לאדם מועט כמוני, שלא הגיע אף לקרסוליהם. אבל בכל-זאת העמידה במחיצת גדולים מביאה תועלת". "והרי שמך מפורסם בכל העיר והסביבה והכל מתאוים לראותך", המשכתי בעזות פני הפורימית - ר' נפתלי לא כעס וענה בענוות-חן שכולה תמימות: "הכל בשביל כבוד הרבי, שבטעותם חושבים אותי לתלמידו. והפרסום בעטיה של זוגתי הצנועה בא לי, שאופה חלות מהודרות לכבוד שבת, וכל הנשים מהללות את מעשי-ידיה לתפארת, ומתוך-כך באים לספר בשבחה, והיא, בדרכה, מספרת להם בשבחי, למרות שאין לי יד בכל הכבוד והפרסום הזה ואיני ראוי לו כלל".

עם רדת היום, משנראו כוכבים ראשונים ברקיע, עמד ר' נפתלי מכסאו, כהרף-עין פג יינו והיה לאדם אחר. רבותי, אמר, חג הפורים עבר, הגיעה שעת העבודה. עלינו להתפכח משכרותנו ולהתפלל באימה ויראה תפילת-ערבית. עלינו גם להגביר שקידתנו בתורה, כדי להשלים את שהחסרנו מסדר לימודנו הקבוע, בגלל הפורים. לאחר התפילה פטר אותנו במאור-עינים של הודיה, על שהואלנו להסב עמו ולשמוח בחברתו. הסיט את העמוד (הסטנדר) למקום לימודו הקבוע ושקע בלימוד מעמיק, כשכולו התפעלות ורוממות-הרוח בשקידה גדולה, עמדנו נטועים במקומנו ולא ידענו נפשנו למראה הגדול הזה של עוז הרוח ותוקף הרצון שבגוף רצוף וזקן זה שלפנינו.

המעבר ברגע אחד ממצב-הרוח הפורימי העליז והקליל אל הרצינות הקדושה שבלימוד והעבודה, היה בו ממשב-הרוח העילאית, מן ההוד שבגבורה, גבורת רוח אנוש לעומת החומר העכור, שהיה כלא היה, שבטל בששים ויותר עם התעוררות הרוח. אכן, מי אתה ליש ומה אתה חלמיש מול אדם מישראל העוסק בתורה ובעבודה! תלי-תלים של סברות פסיכולוגיות לא יסבירו תופעה זו. לנו, הנוכחים, ברור היה מאין שאב תעצומות-נפש במידה כה רבה. תורת רבו - שיטתו המוסרית, בה יש מקור וסיבה לפלא הגדול. רוח-אנוש שמכוח עליון מחצבתה מול הגוף החומרי, מי חזק ממי ומה תלוי במה? לפנינו עמדה תשובה חיה וממשית רקומת גידים ובשר. ר' נפתלי שהיה רצוף ושביר בגופו, הפליט פעם שלא במתכוון כי הוא

סובל יסורים נוראים מתחלואיו הרבים, וללוא לימוד המוסר שקיבל מרבו ושממנו למד לקנות שליטה בגופו ובנפשו, לא היתה לו תקומה.

כשאנו סוקרים את חייו של ר' נפתלי מתגלה לעינינו מראה גדול, ואי-אפשר שלא להודות כי המוסר של ר' ישראל סלנט הוא כוח גדול, מחולל נפלאות. אי-אפשר שלא לחזות בחזיון נפלא זה, ששמו ר' נפתלי אמשטרדם, הזמה מפורשת לדבריהם של המכחישים את קיומה העצמי של הנשמה כיצורו של יוצר העולם, ושלפיהם אין חיי רוח ונפש אלא פונקציה של הגוף וחומר. כוח היצירה ורוח גבורה בגוף חולה שבור ורצוף מלמדנו משהו, וזהו: אכן יש באדם דבר-מה שאינו גוף וחומר, והוא-הוא האדם הפועל והיוצר. הגוף אינו אלא מכשיר זמני, שבו שוכן אותו ניצוץ-אלוקי שלוחו של הנצח.

לפרקים, ירושלים תשס"ב, עמ' לט-מג

הרב אפרים זייצ'יק על ר' ישראל מאיר הכהן

הוא חייב את העלייה לארץ והתיישבות בקרבה, הוא היה ממשיך על זה משל: משל לשני חנוונים שכנים שהתחרו זה בזה והתקוטטו ביניהם, פעם נפלה דליקה בחנותו של אחד מהם, ובא שכנו ועזר לו לכבות את הדליקה, משום שסכנתה איימה גם על חנותו. כן הדבר הזה. עם ישראל נמצא במצב של דליקה, מוכרחים לעלות לארץ להציל כל מה שאפשר להציל.

ולאחר תוחלת ממושכה של שנים רבות, כאמור, החליט ר' ישראל מאיר לבצע את מחשבתו ולעלות ארצה. הוא קיווה שגם יצליח להשפיע בארץ לחיזוקה של היהדות, ובפרט להשכין שלום בין הרבנות המפולגת בירושלים.

הוא היה אומר שבבואו ירושלימה יבקר בבתי הרבנים משני הצדדים וישב ויבכה, ואולי כשיראו איש זקן יושב ובוכה ירצו להרגיעו וישלימו ביניהם. המאורות הגדולים, עמ' ש-שא, ראה עליו עוד במאמרו של פרופ' ביאלובלוצקי ב"דף" זה.

חיה ברוידא - אמו של רבי שמחה זיסל מקלם

גם אמו של ר' שמחה זיסל, חיה, שהתייחסה לר' צבי אשכנזי, בעל "חכם צבי", הייתה אישה גדולה ומפורסמת ללמדנית וצדקנית. היא הייתה בקיאה בהלכות עד כדי הוראה, ובייחוד בהלכות נשים. ר' שמחה זיסל העיד עליה שלא הלכה ארבע אמות בלי תורה. עסקה כל ימיה בחברות של צדקה וגמילות חסדים. בעיקר, דאגה להחזקת חולים, ולמטרה זו הייתה מצויה באכסניות של קו שירות המרכבות (דיליז'נס) שהייתה עוברת דרך קלם, ומתרימה את העוברים ושבבים.

מספרים שפעם הזדמן לשם הצדיק המפורסם ר' מנדלי מטברג, וכשאמרו לו שזאת היא חיה ר' ישראל'ס, כפי שהייתה מכונה בפי הבריות, ישב כנגדה, ולאות הערצה, טבל עוגות ביין והגיש לה להיטיב את לבה. אחד האורחים, בראותו את הכבוד שרוחשים לה, מסר לידה נדבה של שלושה רובל. עם שמחתה של האישה על

התרומה הגדולה לטובת ענייה, הצטערה כל כך על הכבוד שחלקו לה עד שהתפרצה בבכי.¹⁹

כדאי לציין עובדה אופיינית אחת, המשמשת סמל לדמותה ולכוחותיה הנפשיים הגדולים: בתור גבאית צדקה הייתה רגילה לסחור בשעת לוויות הנפטרים ולקבץ נדבות לטובת העניים, כפי שנהוג בעיירות הקטנות. פעם קרה לה אסון, ומתה עליה בתה היחידה. והנה לא שינתה אישה זו ממנהגה והסתובבה בשעת לויית בתה עם קופסת הצדקה, באמרה: "וכי משום שאני שרויה באבל וצער, צריכים העניים לסבול?"²⁰ (הרב דב כ"ץ, תנועת המוסר: תולדותיה, אישיה ושיטותיה, ירושלים תשנ"ו, כרך שני, עמ' 26-27).

עליה אפשר להמליץ את הפסוק "היתה כאניות סוחר", אנייה שמטולטלת ממקום למקום בין גלי הים בכל זאת שומרת האנייה על סחורה האצור בתוכה, כך האשת חיל בכל המצבים שומרת על אוצר התכונות החבוי בתוכה.

מפורסם הוא אימרתה - בתפילת חנה לאחר שנושעה לא נאמר "ותשר חנה" אלא "ותתפלל חנה" ללמדך שגם לאחר הצלחה וישועה עדיין צריך לסייעתא דשמיא. (הרב יחיאל מיכל שטרן, קונטרס אשת חיל, ירושלים תשנ"ט, עמ' 101).
ליקטה: ד"ר יעל לוי

ממעיינה של תנועת המוסר

רבי ישראל סלנטר

אמרות ופתגמים

האדם והעולם

האדם נמשל לציפור: בכוחה של ציפור לדאות למעלה למעלה, אבל בתנאי שתניע את כנפיה בלי הרף. אם היא מפסיקה ממעופה לרגע הרי היא נופלת וצונחת למטה. כן הוא האדם.

***

האדם דומה לכינור: אם הוא שלם בלי פגם, הריהו מנגן.

***

יש אדם שהוא בבחינת גאון, צדיק, חסיד, קדוש וטהור, ובאותו זמן הוא כופר, רשע, רוצח, גנב וגזלן.

***

לפנים, "אין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות"²¹. ואילו היום, אין אדם עושה מצוה אלא אם כן נכנסה בו רוח טהרה.

אף אילו היה האדם מקבל גיהנום בשכר מצוה וגן עדן בשכר עבירה, ראוי היה לרוץ לדבר מצוה.

¹⁹ מפי ר' אברהם ברוידא.

²⁰ מפי ר' אליהו דוב ליזרוביץ

²¹ סוטה ג.

מדות ודעות

קשה לתקן מידה אחת - מלעבור על כל הש"ס.

***

אין לך אדם הנצרך לבריות כמו בעל כבוד.

***

כדי להיות חנווני - דרושים כוחות רוחניים כפולים, ואם ישנם כוחות רוחניים כה גדולים - חבל לבזבז אותם בחנות.

***

אין לך מחלה קשה כמו היאוש.

בין אדם לחבירו

במה שנוגע לעצמו, יש לאדם לבכר את הנשמה על הגוף. ואילו במה שנוגע לזולת - אין לוותר על הגוף, באשר צרכי הגוף של חבירו הם ענייני הנשמה של עצמו.

***

לגבי הזולת - אין להשתמש במידת הביטחון.

***

הרוצה להתרומם על הזולת, אין לו לכרות בור לחבירו, כי אם להקים רמה לעצמו.

***

כשם שאדם בודק טיפת דם בביצתו, כן יש לבדוק כל צדדי הכשרות בפרוטתו.

***

אין להדר במצוות - על חשבון אחרים.

***

המספר לשון הרע

על רב שאיננו יודע לשיר

ועל חזן שאיננו למדן,

עובר משום לשון הרע.

אבל המספר על רב שאינו למדן

ועל חזן שאינו יודע לשיר,

כאילו נטל את נפשם.

***

כשהעבירו בעיירה אחת את השוחט בגלל חשש פגימה בסכין, אמר: מי יודע כמה פגימות היו בסכין ששחטו בו את השוחט.

מוסר

לימוד מוסר דרוש - לא כדי להיות צדיק, כי אם איך להיות צדיק.

***

כדאי לאדם ללמוד מוסר כל ימי חייו, אף אם לא יועיל לו רק לחסום פיו מדיבור אחר של לשון הרע.

***

לימוד המוסר, אם איננו מצליח לבטל את עצם העבירה, הריהו שולל לפחות את טעם העבירה.

אלול ויום הכפורים

כל השנה צריך אדם להתנהג כמו בחודש אלול, ואלול עצמו הרי "אלול" הוא.

***

העולם נוהג לשוב בתשובה בימי הסליחות. אנשי מעשה מקדימים לשוב בחודש אלול.

***

ואני אומר, שיש להתחיל בתשובה תיכף אחרי נעילת יום הכפורים.

***

ביום הכפורים, יש לערוך תכנית לכל השנה.

שונות

הרוחניות משולה לציפור, שאם מאמצים אותה היא נחנקת ואם מרפים ממנה היא בורחת.

***

אם מדברים בבית המדרש בקובנה לשון הרע - מחללים בפריז את השבת.²²

***

כשעומדת לפניך שאלה לבירור, דון אותה לפי החשבון: איך היית נוהג בשעת נעילה ביום הכפורים.

***

העוסק בצרכי ציבור, צריך שיהיו בו שלושת הדברים הללו:

(א) לא להתרגז.

(ב) לא להתעייף.

(ג) לא לרצות גמר המעשה.

***

"כי נער ישראל, ואוהבהו"²³. על כל אדם להיות תמיד בבחינת נער מתלמד, ורק אז הוא אהוב לפני המקום.

***

ה"חסידים" חושבים שיש להם "רבי"; ה"מתנגדים" חושבים שאין להם צורך ב"רבי". ואלו ואלו טעות בידם.

***

שלושה דברים יש ללימוד מהרכבת: (א) המתמהמה לרגע אחד מאחר אותה. (ב) סטיה כל שהיא מפסיה הסלולים, גורמת קטסטרופה. (ג) הנוסע בלי כרטיס – צפוי לעונש. התקין וליקט הרב דוב כ"ץ תנועת המוסר, א, עמ' 277-286

ר' יוסף יוזל הורביץ

אמרות משלים והליכות

אמרות

אדם שאינו יציב ועקבי דומה למנעול שבור המסתובב לכל צד שאיננו ראוי לכלום.

***

בכלים יש שלושה מינים: של חלב, של בשר, וסתמי. אבל באדם אין סתמי, אלא או לכאן או לכאן.

***

אם חייב אדם להיזהר שלא יהיה רבב על בגדו²⁴, כמה הוא חייב להיזהר שלא יהיה רבב על לבו.

²² מספרים, שבעת שנתגלו בליטא הפרצות הראשונות בשמירת השבת, הבהיל ר' ישראל פתאום את תלמידיו המובהקים לאסיפה דחופה, והתחיל להוכיח אותם על קלקלה זו. אחד מהתלמידים הרהיב עוז בנפשו לשאול בתימהון, למה מכוונים את הדברים אליהם? והשיב ר' ישראל: "לוא היינו אנו זהירים במדריגות שלנו, כגון: לא ללכת ד' אמות בלי תורה ותפילה וכדו', לא היו ההמונים באם לידי חילול שבת".
²³ הושע יא.

***

הכל כמהים לגילוי אליהו, אבל באמת לא זו השיטה, אלא צריך לכסוף ולעמול להגיע אל הדרך המובילה לגילוי אליהו.

***

כשראה לבן את הנזם ואת הצמידים על ידי רבקה בא אל אליעזר ואמר: אנכי פיניתי את הבית, ופירש רש"י: "מעבודת אלילים". לבן ראה שיש אפשרות להשיג כסף ויגרש גם את עבודת האלילים.

***

דרכו של היצר למנוע מעשה טוב, וכשאינו עולה בידו הוא מזרז אותו בחשבונות שונים. בראשונה הוא רוצה לבטל את המעשה, ובשנייה הוא רוצה לבטל את ה"לשמה" של המעשה.

***

חייב אדם לזרוע בכל מקום ולשים עיין ביותר במקום שצומח.

***

בימי מלחמה, עשוי גם חייל פשוט להגיע לדרגת גנרל.

***

במקום שהיה צורך לשלוח מכתב - שלחתי מברק;

במקום שהיה צורך במברק - שלחתי שליח;

במקום שהיה צורך בשליח - נסעתי בעצמי.

***

מעולם לא חשבתי בדבר אם יכול אני לעשותו אם לאו, אלא אם צריך אני לעשותו אם לאו.

***

ההתפעלות בעת לימוד המוסר דומה להברקת לילה בנתיבות אופל, שאם כי אינה אלא לרגע קט מאירה לתועה למצוא את דרכו.

***

כלי זכוכית, אם הוא נשבר בבית אין לו תקנה; ואילו הוא נשבר בבית החרושת ליציקת הזכוכית, הרי אפשר לתקנו ועוד לשפר את צורתו. כן בית המוסר מהווה בית חרושת ומקום היתוך לתיקון כל הליקויים הרוחניים שבאדם.

***

שאלו אותו פעם למה צריכים ללימוד מוסר, הרי יש לנו שולחן ערוך ויש לקיימו? והשיב שבסעיף הראשון בשולחן ערוך כתוב שלא יתביישו בפני המלעיגים, וחוששנו שבלי לימוד מוסר אי אפשר לקיים אף את הסעיף הראשון.

***

כל ימי יגעתי לחנך את האדם להיות מבקש.

***

צריך אדם להיות אמיץ במידה הגדולה ביותר כדי שיוכל להיכנע במקום שצריך.

***

הנותן מקבל הרבה יותר מהמקבל, כי המקבל רוכש דבר גשמי מצומצם; מה שאין כן הנותן שהוא רוכש לעצמו לב טוב וטהור.

***

אם כדי לקיים את הקללה "בזעת אפך תאכל לחם" אדם משתדל יומם ולילה, כמה צריך הוא להשתדל כדי להשיג את הברכה: "ברוך הגבר אשר יבטח בה"²⁵.

משלים

²⁴ראה חז"ל (שבת קיד): "כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה".
²⁵ירמיהו יז.

המתחרט הנבוך

המתחרט על מעשיו הרעים ואיננו עוקר לדרך אחרת, הרי הוא דומה לאדם המפליג בספינה ההולכת מערבה ובאמצע הדרך הוא חוזר מדעתו ומחליט לנסוע מזרחה, ובמקום לעבור לספינה אחרת ההולכת מזרחה הוא ממשיך לנסוע באותה ספינה אלא שמחזיר פניו ממערב למזרח.

הפחמי המאושר

התולה פרנסתו במקצועו או במסחרו ואינו בוטח בה' שיוכל לפרנסו בדרכים אחרות, הריהו נמשל לפחמי המביע שמחתו שבחר במקצוע הפחמות כי לוא בחר להיות צורף היה גווע מרעש, והראיה שזה שלושים שנה שהוא עומד על סדנו ולא קרה אף פעם שיפנה אליו אדם בעסקי צירוף.

מאנדרטה לדחליל

מי שמחונן בכשרונות שכליים גדולים ומשתמש בהם למטרות גשמיות, הריהו דומה לכפרי שבא לכרך וראה באחד הגנים אנדרטה נאה מעשי ידי אומן גדול, ומרוב בערותו לקחה והעמידה בגינתו לשם דחליל לגרש את הציפורים.

אסיר גאה

יש ואדם משועבד כולו ליצרו ולתאוותיו, והוא משלה את עצמו כאלו הוא השליט אלא שכך מחייבת הכרתו, ובכוחו לפנות אנה ואנה. והריהו משול לאסיר המובל בידי שוטר והוא מתפאר בפני העוברים ושבים שהשוטר הוא משרתו והוא אדונו ומפקדו. ברם מי שמעוניין לעמוד על האמת, אומר לו: נסה נא להסתלק מן השוטר ונראה עד מה אתה חופשי לנפשך.

הנס שגדל

מי שאינו משנה את טבעו מיסודו, ומתקן את מעשיו בצורתם החיצונית בלבד, הריהו דומה לאותו ננס שהתעורר פעם משנתו באישון לילה וטען שהוא גדל פתאום, ומיטתו תוכיח! תמיד רגליו אינן מגיעות עד קצה מיטתו, והנה עכשיו הוא ממלא את המיטה מקצה עד קצה. ברם כשהדליקו אור, התגלה שבמקום לשכב לאורכה של המיטה, שכב הפעם לרוחבה.

התרנגול הקשור

בני האדם מוגבלים בכוחותיהם לעמוד כנגד יצרם ורצונותיהם. אלא כל אימת שלא בא אדם לידי ניסיון הוא מרמה את עצמו, אבל במקרה של ניסיון מתגלות חולשותיו ואפסות כוחותיו. והריהו דומה לתרנגול שקשרוהו בחבל ארוך לכרעי המיטה והינו מטייל לכל צד ונדמה לו שהוא חופשי לרצונו לרוץ לכל רוחות העולם. ברם כשהוא מנסה לרוץ יותר מכשיעור החבל, מתגלה לו שאינו יכול לזוז ממקומו ושהחופש שלו מוגבל בתוך אמות אחדות בלבד.

העגלה שהתהפכה

פעם שאלוהו כמה שיעור לימוד המוסר, והשיב - עד שהוא מעורר בו מהפיכה. משל למה הדבר דומה? לנוסע בעגלה הרתומה לסוס ונהפכה בדרך, ובא הנוסע ושאל את העגלון כמה זמן יארך עד שיוכלו להמשיך בנסיעה, ובודאי ישיב לו העגלון - עד אשר יצלח להפוך את העגלה ולהשיבה למצבה הראשון.

כשהאלף חסרה

פעם בדק את המזוזה שבפתח ביתו ומצא בה נקב באחת האותיות, שנעשה כנראה מחוסר זהירות בשעת קביעת המסמר במזוזה, ופסל אותה. הוא הזדעזע מאד מהמקרה הזה, ובדברי ההתעוררות בימי אלול באותה שנה, אמר שצריכים ללימוד מזה משל על האדם, שיש אשר הוא חי כל ימיו בטעות וחושב את עצמו לצדיק וחסיד ובאמת חסרה לו אף האלף הראשונה.

גיוס משאבים

פעם שאל ר' מאיר אטלס את הנדיב הידוע ר' ביניש דייניש מחרקוב, למה הוא מקבל אצלו תרומה חמשה רובל בלבד, ואילו לר' יוזל הוא נותן כמה שהוא מבקש. והנדיב השיבו כי הסיבה היא בזה: כשבא ר' יוזל לביתו הוא נכנס מיד לפני ולפנים, משכיב את עצמו על אחת הספות הרפודות על בגדיו ונעליו, מבטל את עשרו והדרו ואומר לו שלולא הצדקה, הונו אינו שוה כלום. מתוך כך יורד ערך הכסף בעיניו והוא מעניק לו כידו הרחבה. אבל כשמופיע ר' מאיר בביתו, הוא נכנס בהצנע ומחכה עד שיזמינוהו לפנים, נזהר בניקיון ובנימוסי הבית ומדבר אתו תוך יחס של כבוד, ומשום זה עולה ערך הכסף בעיניו והוא מצמצם בתרומתו ככל האפשר. התקין וליקט הרב דב כ"ץ, תנועת המוסד ד.

הרב מאיר חדש

מהות לימוד המוסר

מה הוא העניין המיוחד שבלימוד המוסר?

רבים טועים כאשר הם חושבים שלימוד המוסר הוא לימוד קל ופשוט ואינו אלא ל"בעלי בתים".

כאשר יתבונן אדם בעיין חודרת ולב מעמיק בתורה, הוא יווכח לדעת כי יש לדעת ולהכיר מהות האדם על גדלותו וקטנותו, יצרו הטוב והרע, מידותיו המעולות והמגונות. לכאורה נראה כי חולשות האדם ידועות ומוכרות, באופן וצורה ברורה למדי, ברם למתעמק יתגלה כי רבים מחולשות האדם נובעות מגדלותו דווקא.

...סיכום הדברים: לימוד המוסר דורש עיון והתמדה, העמקה ושקידה. אין אדם יורד לעומק סוגיית המוסר כל זמן ולא למד חכמה שמה"ם מצוות ומה הם העבירות". רק לאחר מכאן יש באפשרות האדם להיכנס להיכל סוגיית המוסר שהוא "גנות העבירות וההפסד" (רבנו יונה).

בכדי "להרחיק נפשו מהם", יש להכיר ולדעת עמקי נפשיותו של האדם על גדלותו וקטנותו. משיכיר אדם עצמו וידע תככי לבו, ימצא דרך ומסילה להיזהר ולהתרחק מהכיעור והדומה לו, יתרחק משכנות הרשע וסעודתו לבל יפול ברשת הכרת טובה מדומה.

(רשם: מ' בן-פסח)

הרב יעקב לעסין מהמאור שבתורה

מתוך ההקדמה

הנני מודה להית"ש (לה' יתברך שמו) על טובו וחסדו הגדול שזיכני להוציא לאור הספר "המאור שבתורה".

ספרי זה כשמו כן הוא, כי יש בו אור גדול בע"ה למעיינים בדברי חז"ל ברוח רבותינו גדולי המוסר והדעת, שעל כגון זה נאמר "שהמאור שבה מחזירן למוטב". וכדי להשיג את "המאור שבתורה", שנוכל לבוא על ידו להכרת יחוד ה' ולהתקרב אליו, אין לנו דרך אחרת אלא ללמוד דברי חז"ל, ששכינה מדברת מתוך גרונם, גם את האגדות, בהבנה ועמקות, בכל יגיעת השכל והכישרון, כמו שאנו מתעמלים להתעמק ולהבין ענייני ההלכה.

גם בספרי זה הולך אני בעקבות תורת המוסר של אדמו"ר הסבא קדישא, הגאון ציס"ע (צדיק יסוד עולם) ר' נתן צבי פינקל זצ"ל, מייסד ומנהל ישיבת סלבודקה, שזכה להרביץ שם תורת מוסר במשך תקופה ארוכה של שישים שנה לערך, וכל "שיחותיו" המוסריות הצטיינו בעמקות והבנה במאור התורה שבדברי חז"ל, שמהם הוציא פנינים יקרות על גדלות התורה והאדם ועל עומק כוחות הנפש ומידותיו, ואחריותו של האדם הן בענייני בין אדם למקום והן בענייני בין אדם לחברו, וענייני דרך ארץ.

ותודה לה' שזיכני מאז להוציא לאור, ברוחו של אדמו"ר זצ"ל, הספר "דרך חיים" כולל שיחות מוסר בענייני יראה, מידות ודעת תורה, מסודרות לכל פרשיות התורה, והספר "אורח לחיים", שיחות מוסר ערוכים על נביאים וכתובים.

זיכון המידות

ואמר ר' יוחנן: מאי דכתיב "ולא קרב זה אל זה כל הלילה" (שמות יד)? באותה שעה [של קריעת ים סוף] ביקשו מלאכי השרת לומר שירה לפני הקב"ה, אמר להם: מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה לפני?

מאמר חז"ל זה שהקב"ה עיכב את מלאכי השרת מלומר שירה על הים מטעם "מעשי ידי טובעים בים" וכו' אומר דרשני, כי הלא כל תהליך יציאת מצרים באותות ומופתים וקריעת ים סוף היה מכוון אל התכלית הנצחי של הכרת ה' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים" על ידי המין האנושי, וכל הנהגת ה' ביציאת מצרים וקריעת ים סוף היה בדרך של נקמה ממצרים כמו שכתוב "ואני הנני מחזק את לב מצרים ויבואו אחריהם" (שמות יד); הרי לפנינו שרצון ה' היה שהמצרים יטבעו בים בשביל התכלית הגדולה של יציאת מצרים...

כשהקב"ה עושה דין ברשעים הוא מתעלה, מדוע איפא עיכב הקב"ה את מלאכי השרת מלומר שירה לפניו בשעה שהמצרים טבעו בים?

ומוכרחים אנו לומר כי העיכוב למלאכי השרת מלומר שירה לא בא מצד עצם הנס והשירה על מפלת מצרים אלא מצד המלאכים, "השכלים הנבדלים" עצמם, כי גם הם ברואי ה' יתברך... ובזה לימד הקב"ה למלאכים פרק בחסד ה' כי הם צריכים להרגיש את "מעשי ידי טובעים בים" ולהשתתף בצער הרשעים בעת שנעשה להם דין שמים.

ואם במלאכים נאמר שעיקבו בעדם מלומר שירה בגלל הרגשת הצער של "מעשי ידי טובעים בים", כל שכן במין האנושי שיש להם כוחות נפש כמו אכזריות נקמה וכדומה, וכשאדם רואה אויביו טובעים בים אחרי שהתאכזרו נגדו בוודאי שאינו ראוי לומר שירה, כי מעורבת בזה נגיעה עצמית ואין השירה שלימה ונקייה במעלתה הרוחנית, ומעתה יקשה איך אמרו ישראל שירה על הים בזמן שמעשי ידיו של הקב"ה טובעים בים? ויש לומר בזה... שדומה הדבר לאב שמרד בו בנו וצריך להעבירו מעל פניו ולהרחיקו, אבל אם על ידי הרחקה זו שאר בניו מטיבים דרכם ולוקחים מוסר ישמח האב בזה כי רעה זו טובה היא לאחרים, וכן באבדן הרשעים, אם רק ילמדו מזה הבריות ויכירו את ה' ויטיבו דרכם אז יש שמחה לפני ה' באבוד רשעים, ואדרבה יוצא מזה זכות גם לרשעים עצמם, כי על ידם מתעלה שם שמים, וכמו שאמרו חז"ל שהרשעים בגיהנום אומרים "יפה דנת יפה חייבת", והוא מפני שע"י יסורי הגיהנום הם באים לידי זיכרון והכרתם מתרוממת למדרגה גבוהה, ובאופן זה נוכל לומר שהואיל ועל ידי השפטים שנעשו במצרים נתעלו בני ישראל ובאו לאמונה בה', ראוי להם לומר שירה, כי יש בזה זכות גם למצרים, אבל לא כן המלאכים שאצלם לא שייך עניין של הטבת דרכם על ידי דין שמים במצרים ולכן אין להם לומר שירה. (עיין כתב סופר על התורה).

ובעניין זה מקשים על מה שאמרו חז"ל: "ראה דוד במפלתן של רשעים ואמר שירה, שנאמר 'יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה' הללויה'" (תהלים קד) (ברכות ו). וקשה איך אמר דוד שירה כשראה במפלתן של רשעים והלא גם בזה יש משום "מעשי ידי טובעין בים ואתם אומרים שירה"? והנה כבר הדגשנו נקודה נוספת בנדון השתתפות בצערם של הרשעים כשנמתח עליהם הדין, והיא כי כשאדם אומר שירה והלל לה' על איבוד הרשעים צריכה זו להיות מזוככת על ידי רגשי קודש, שמצד אחד ירגיש הצער של יציר כפיו של הקב"ה ומצד שני תהא שמחתו על שנתקיים "ובערת הרע מקרבך", ובאופן זה תהא השירה תמה ונקייה, ותגיע לתכליתה לטובת הנבראים לזכותם ולרוממם, ועל זה צריך האדם להתעמל בתיקון המידות עד שיגיע למדרגה כזאת שלא ירגיש באישיותו של הרשע רק את הרשעות עצמה, בלי האיש הנושא אותה ואז יתרחק מהנגיעות והפניות העצמיות הנובעות מהמידות הרעות, אז יוכל לומר שירה, כי שירתו תהיה זכה ונקייה כיאות לפני מקור הרחמים.

וכבר ביארנו בספרנו "אורח לחיים" מעלתו של דוד המלך, כי אף שהיה עסוק במלחמות רבות עד שנאמר לו מה' יתברך "דם לרוב שפכת ומלחמות גדולות עשית, לא תבנה בית לשמי, כי דמים רבים שפכת ארצה לפני" (דה"ב כב) אבל זה כעניין בניין בית המקדש, שהוא דומה לבניין המזבח שנאמר בו "לא תבנה אתהן גזית כי חרבך הנפת עליה ותחלליה". (שמות כ). וזה מגודל קדושת בית המקדש והמזבח, אבל באמת היה דוד המלך זך במידותיו וגם מלחמותיו היו נקיות מתאוות הרצח, וכמו שכתב ב"מסילת ישרים" פרק י' בעקבות חז"ל ש"דוד היה נזהר ומנקה עצמו נקיון גמור מכל אלה ועל כן היה הולך בביטחון חזק והיה שואל "ארדוף אויבי ואשיגם ולא אשוב עד כלותם" (תהלים יח), מה שלא שאלו יהושפט, אסא וחזקיה, לפי שלא היו מנוקים כל כך, והוא מה שאמר הוא עצמו בתוך דבריו "יגמלני ה' כצדקי כבור ידי ישיב לי" (שם).

...אבל המלכים יהושפט, אסא וחזקיה לא הגיעו לאותה מדרגה גבוהה של הזדככות הנפש כמו דוד ולפיכך לא יכלו להשתמש בלשונו של דוד כי לא היו בטוחים בעצמם שלא יתערב רעיון של פיגול בדברים חריפים כגון אלה "ארדוף אויבי וכו'", והבן.

המידות לפי השקפת התורה

...ועד היכן מגיעה תביעת שמים בנוגע למידות ודרך ארץ, רואים אנו מעניין עמום ומואב שהורחקו מלבוא בקהל ישראל, "לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה' עד עולם, על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים בדרך בצאתכם ממצרים". (דברים כג). והנה עמוני ומואב לא היה להם סכסוכים עם ישראל, ומפני מה פסלתם התורה מלבוא בקהל ישראל עד עולם, שזה עונש נורא? אבל ביאור העניין כי האיסור לבוא בקהל לא בא בתור עונש במיוחד אלא שמצד תכונתם ומהותם אינם מתאימים להתאחד עם ישראל, ומהו חסרונם? - על אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים וכו', היינו אחרי שראו יציאת מצרים של ישראל ומן השמים הורידו להם לחם אבירים, המן, ובארה של מרים הולך עמהם, דלכאורה יכלו לחשוב שאין להם כל צורך בלחם ומים אבל בכל זאת הם מצדם היו צריכים להתנהג לפי כללי הדרך-ארץ ולעשות המוטל עליהם.

והרמב"ן שם כותב וז"ל: "והנראה אלי כי הכתוב הרחיק לשני האחים האלה, שהיו גמולי חסד מאברהם, שהציל אביהם ואמם מהחרב והשבי, ובזכותו שלחם ה' מתוך ההפכה והיו חייבים לעשות טובה עם ישראל והם עשו עמהם רעה, האחד שכר עליו בלעם בן בעור, והם המואבים, והאחד לא קידם אותו בלחם ובמים כאשר קרבו למולו, ...והנה עמוני הרשיע בזה יותר מכולם, כי בני עשיו והמואבים כאשר ידעו שהזזהרו ישראל שלא יתגרו בהם הוציאו לחם ומים חוץ לגבולם ועמוני לא אבה לעשות כן".

מדברי הרמב"ן הללו למדנו יסוד נפלא, כי הלא ידוע שהזזהרנו "לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו וכו', דור שלישי יבא להם בקהל ה'". (שם), ומהותה של האכסניה שקיבלו ישראל במצרים גם היא ידועה: עבודת פרך בחומר ובלבנים, ובכל זאת נצטוונו "לא תתעב מצרי", לשון "תועבה" היינו בלב, כי גם המחשבות הרעות בדבר הצרות שעשו לנו המצרים יש לעקור מהלב, ואף בחושך הגדול הזה של הצרות והנגישות שהיו לישראל במצרים חייב האיש הישראלי לראות את ניצוץ האור של "כי גר היית בארצו", כי בכל זאת היה להם מקום להניח עליו את ראשם. רואים אנו מזה הערה גדולה ונפלאה כי כמו שהאלקים יביא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע לא ילך לאיבוד אף ניצוץ אחד של הטוב הנמצא בתהום הרע, שאין האדם מסוגל לראותו ורק בשמים מעריכים אותו, ובעד זה בא התשלום בצורת "לא תתעב מצרי", מה שהשכל האנושי קצר מלהשיג!

אבל הנקודה העיקרית של העניין שלפנינו היא: שהמצרים יוכלו להתאחד ולהכלל בקהל ישראל, למרות העבירות החמורות של רציחות שעשו עם ישראל, ואילו על עמוני נאמר "לא יבא בקהל ה' עד עולם", וזה מפני חסרון במידה של הכרת טובה, כפי ביאור הרמב"ן, ומזה יצא לנו יסוד גדול במהות המידות שאפילו בעד עבירות גדולות לא הרחיקה תורה אומה מקהל ה' ואילו בגלל חסרון מידות רעות הורחקה עמוני לעולמים, (הערת הגאון ר' ירוחם לייבוויץ זצ"ל), וזה מפני שעניין מידות וכוחות הנפש הם בעצמיותם ופנימיותם של האדם והם כמו רעל בדם האדם שאין לו רפואה, אבל עבירות מעשיות הנם דברים חיצוניים, הבאים במצבים שונים מסיבות שונות, ואינם תוצאה מפנימיות הנפש; ומפני זה מביטים בשמים על המצרים אחרת מאשר על העמונים, ולמרות הנגישות שעשו לישראל נמדד הריחוק שלהם מקהל ישראל עד דור שלישי, ואחרי זה נפוג הרעל ויוכל להתאחד עם ישראל ולבוא בקהל,

לא כן העמונים שלפי השקפות שמים החסרון במידות מונע מהם לבוא בקהל ה' עד עולם.

המאור שבתורה, ירושלים, תש"ך עמ' שצד-תקז. המחבר שימש כמשגיח-רוחני בישיבת רבי יצחק אלחנן - ישיבה אוניברסיטה

הרב אלימלך בר-שאול הגיגי מקרא

הגמגום של הבלתי-צודק

והוכיח אברהם את אבימלך על אודות באר המים אשר גזלו עבדי אבימלך, ויאמר אבימלך, לא ידעתי מי עשה את הדבר הזה, וגם אתה לא הגדת לי, וגם אנכי לא שמעתי בלתי היום (בראשית, וירא, כא, כה-כו).

ומעניינת מאד הבחנתו הדקה בקמטי מקרא זה של הגאון רבי יצחק בן רבי חיים זצ"ל איש וואלוז'ין, ואלה דבריו: "פשוטו: ויאמר אבימלך, לא ידעתי", ואחרי-כן אמר (אבימלך, כנראה) לפיכך: "גם אתה לא הגדת לי". ואז השיב לו פיכח: "גם אנכי לא שמעתי בלתי היום" (קונטרס "פה קדוש" מצורף ל"העמק דבר" ל"וירא" שם).

אין פלא כי הבלתי צודק, אם אינו מוכן להודות על האמת כמות שהיא, ואינו רוצה לקבל על עצמו את האחריות על מה שנעשה, הוא איננו יכול גם להצטדק בצורה חלקה. העוול שהוא מחליט לחפות עליו, מזדעק מאליו מתוך לבו פנימה, והזעקה אשר כשלעצמה קולה חנוק כלפי חוץ, באה בכל- זאת לידי גילוי - בגמגום.

כאן בדברי תשובתו של אבימלך לאברהם שהוכיחו על הגזל שביצעו עבדי אבימלך, אנו מרגישים יפה בדיבור המקוטע, אשר משפטיו מתחברים רק בקושי, והם משוסעים בסתירה פנימית. הוא אומר "לא ידעתי" לפני "לא שמעתי", ומראשית דבריו "לא ידעתי מי עשה" הרי יוצא שאמנם כן שמע על עצם הגזילה, אלא שלא חקר ודרש מי עשה את הפשע. וכדי לפרוק מעל עצמו כל אשמה הריהו משיב בהטחת שאלה נגדית: "וגם אתה לא הגדת לי". ובסוף דבריו הוא חותם בהכחשה כוללת: "וגם אנכי לא שמעתי בלתי היום". אכן, גמגום...

וגם לפי ההבחנה של רבי איצ'ל זצ"ל יוצא, שאבימלך מנסה לפרוק האשמה ממנו בדברי הצטדקות, וגם בסיוע פיכח המיתמם ואומר שלא שמע כלום... ואף זה מסימניו של הבלתי-צודק, המשתדל לחפות על עוול בהכחשה שאינה מתקבלת על דעת המוכיח ושואל מדוע נעשה לו עוול מסוים, והנה יש לו מן המוכן מישהו מבין מקורביו המאשר דברי אדונו...

אדם ניכר בתפילתו

ותשא רבקה את עיניה ותרא את יצחק ותאמר אל העבד מי האיש הלזה (בראשית, חיי שרה, כד, סד-סה).

א"ר הונא: רבקה צפתה שידו שטוחה בתפילה, אמרה: ודאי אדם גדול הוא, לכך שאלה עליו. (ברא"ר, שם).

שאלה גדולה היא: במה אתה מכיר באדם שגדול הוא? והתשובות הרגילות הן: בגדולתו בתורה, במעשיו הטובים הגדולים.

אבל יש עוד בחינה עמוקה: בתפילתו!

ואפשר שהתפילה היא הבחינה העמוקה ביותר, העשירה ביותר, המלאה ביותר.

כי ידיעות והבנה בתורה מעידות על כשרון ושקידה, ומעשים טובים מעידים על מידות טובות, אבל תפילה טובה מעידה על הנפש. על הנפש כי יתגלו מעמקה. על הנפש בעתרת אוצרותיה. על הנפש – ועל האדם.

התפילה הטובה זקוקה לאדם כולו. לכל כוחותיו ולכל כשרונותיו ולכל נסיונותיו. לכל ידיעותיו והבנתו, ולכל מידותיו ורצונותיו. כי מכל אלה, מכל אשר באדם, לוקחת הנפש בעומדה בתפילה. לוקחת הנפש ומשבצתם בתפילה. לוקחת הנפש ועושה מהם עטרה למלכו של עולם.

האדם כולו עומד בתפילה.

התפילה היא גדולה כדי להכיל מלוא שיעור-קומתו של כל אדם.

איך היה נראה יצחק אבינו בתפילתו? מה ראתה רבקה ביצחק כאשר "צפתה שידו שטוחה בתפילה"? מה ביצחק גילה לה כי "ודאי אדם גדול הוא"?

אכן מפאת קוצר השגתנו לא נוכל לקבל תשובות לשאלות האלה. גם לא נוכל להעלות כל השערה שהיא. כי גדול המחזה למאד, ואינו לפי הישג מביטנו.

אבל זאת נעלה מן הכתוב: רבקה ראתה את יצחק כאשר ראתה אותו בתפילתו. היתה לה התפילה אספקלריה לאיש. אספקלריה מאירה וכך נתגלה לה המאור הגדול במלוא זריחתו... גדולתה גילתה לה את גדולתו - באספקלריית התפילה.

חצי-דיבור המטעה ומזיק

הקב"ה אומר לבלעם:

"לא תלך עמהם, לא תאר את העם, כי ברוך הוא".

ומה אומר בלעם אל שרי בלק:

"לכו אל ארצכם, כי מאן ה' לתתי להלך עמכם".

ומה עשה בלק:

"ויסף עוד בלק שלח שרים רבים ונכבדים מאלה".

(במדבר, בלק, כב).

בלעם מחמת גאוותו היתירה - הטעה.

הוא לא מסר דברי א-להים אליו במלואם. נאמר לו בתחילה: "לא תלך עמהם, לא תאר את העם, כי ברוך הוא", ואילו מסר הוא לשליחים הראשונים כל מה שנאמר

לו, לא היו הם שומעים מדבריו כל הדגשה כי "עמהם" לא ילך, אלא היו שומעים ומבינים מן הדברים במלואם כי לא ילך כלל, מפני שלא הורשה ללכת ולא יוכל לקלל, ולא תקום קללתו.

אבל כיון שבלעם מסר לשליחים רק חלק ראשון מדברי א-להים אליו, הנגמר במלה "עמכם" כסוף פסוק, הבינו הם שהנימוק לסירובו ללכת נרמז במלה האחרונה, וכך הם מסרו לבלק. ולכן שלח אח"כ בלק לבלעם משלחת גדולה יותר בכמות ונכבדה יותר במעמד.

ואין זה אלא מוסר-השכל שצריך להקפיד לומר את כל האמת, לא פחות מאשר לא לומר דבר שקר.

ואולי אף בלעם עצמו שמע יותר את החלק הראשון, מאשר את החלק השני. וכל-כך למה, משום שבחלק הראשון נקשב לו צליל קרוב ללבו המלא מגאוות-עצמו, מהכרת מעמדו הרם, כמי שבכוחו לזעזע ממלכות בקסם שפתיו, ודבורו קובע גדולות.

וכך יקרה להרבה שיאמצו להם חצי-דיבור או חצי-מאמר, משום שהוא קרוב ללבם. ואם החצי השני לא ירצו להחשיב, והוא נדחה מהרגשתם ומוסח מדעתם. אם כי יזכרו אותו - וגם יפחדו ממנו...

כוחו של דיבור

ויפתח ה' את פי האתון

(במדבר, בלק, כב, כח).

להודיעך שחם הקב"ה על כבודן של בריות וידע צרכן. וסתם פי הבהמה. שאילו היתה מדברת, לא היו יכולין לשעבדה ולעמוד בה. שזו הטיפשת שבבהמה, וזה חכם שבחכמים. כיון שדיברה, לא היה יכול לעמוד בה.

(במדבר רבה, בלק, ב).

אמנם החזק יכול לשעבד את החלש. ואותו חלש הוא בעל-כורחו עבד למשעבדו.

אבל כל עוד יכול המשועבד לדבר באופן חופשי, אין שיעבודו שלם, כי הוא יכול למחות בפיו, להוכיח צדקתו וזכותו לחופש ואת רשתתו של משעבדו. לתבוע את שחרורו! הרוח אינה משועבדת – כשהיא מתבטאת!

ושום משעבד אינו יכול לעמוד לעולם נוכח דיבור חופשי, נוכח תביעה בלתי פוסקת לשיחרור.

ריח מים, הוצאת "בר-אל", רחובות. תשכ"ח. המחבר שימש כמשגיח-רוחני בישיבת הדרום וכרבה של רחובות והקיבוץ הדתי.

פולמוס המוסר

למען דעת

גילוי דעת רבנים השוללים את תנועת המוסר

נאנחים ממעמקי לב קרוע ומורתח, באים אנחנו החתומים מטה לפקוח עיניים ולהעיר לבבות על כיתה חדשה בישראל, המתעטפת באהבת תורה ויראה שמים, ועל כן נקל לה לאחוז עינים ולמצוא מסילות בלבב תמימים רבים, לגנוב דעתם למושכם אחריה בחבלי מוסר שווא, בעבותות אהבת תורה ויראה דמיונית, ובאין מתבונן עליה יש לדאוג פן תִּפְתָּה ותוכל, לשבש את הדעות הישרות אשר נחלנו מאבותינו ולעקם עלינו את דרך האמונה אשר הלכו בה כל ההולכים בתורת ה' אשר מעולם. בתור עדי ראייה וידיעה ברורה ונאמנה מצוה עלינו ומחויבים אנחנו לדאבון נפשנו, להודיע דרכיה וסימניה, למען ידעו אחב"י (אחינו בית ישראל) בכל מקום שהם, ה' עליהם יחיו, ויכירו בין צדיק על פי התורה, לצדיק מלאכותי, בין עובד אלוהים אמת בדרך מצוותנו, לאשר לא עבדו בלתי אם בדרך לבו ורעיון רוחו ושיטתו שיטת המוסר המזוייפה. הלימוד בספרי מוסר מתוקן ומקובל מעולם בישראל כמלח ותבלן אל הלחם והבשר, שהם המשנה והתלמוד, כפי שהם מכונות בפי הרמב"ם ז"ל. ראשית חכמה אשר לאגדות רבותינו אשר במשנה ובתלמוד, היא יראת ה' במוסר ובמידות, שגם הם גופי הלכות. רבינו הר"ף ז"ל אשר הפליא לעשות בתלמודנו הקדוש להנפה את ההלכות בנפת הבירור מהשקלא וטריא, לא נגע במוסר ובמידות שבאגדות התלמוד, ומבלי השמיט מהן דבר הביאן אל תוך ספרו הנפלא. רבינו הרמב"ם ז"ל העתיק את סוף כל מקצוע בהלכה, ועוד יותר סוף כל חלק מספרו "יד החזקה" במוסר ומידות ודברי כיבושין שיסודתם בדברי נביאים ומאמרי חז"ל. ספרי מוסר ומידות נתחברו עוד בזמן הגאונים, וגדולי חכמי התורה אשר מפייהם אנו חיים בהלכה, לא קפצו את ידם מלהוציא גם ספרי מוסר, כספר "חובת הלבבות" לרבינו בחיי הזקן, ש"ת לר"י (שערי תשובה לרבינו יונה), ספר הישר כו', אשר יסודתם בהררי קודש, במוסר ומידות ותוכחת חיים מדברי הנביאים ומאמרי חז"ל, ומעולם לא פסקו מלימוד בחברות בבתי מדרשות, ולעיין ביחידות בספריהם הקדושים, באשר כי חיים הם למוצאיהם וכמה פעמים נדפסו וחזרו ונדפסו. עם כל זה, מעולם לא חשבו את לימוד המוסר מהספרים הקדושים האלו לעיקר לימוד התורה, כי אם לקב חומטין,²⁶ וכל כוחותיהם ועיתותיהם הקדישו לבירור הלכה ממשנה, גמרא ופוסקים, שבהם עיקר מצוות תלמוד תורה, ובהם חיברו ספריהם היקרים ויסדו ישיבות והקימו בתים לתלמיד תורה ברבים. ומעולם לא שמענו מקביעות בתים וישיבות ללימוד המוסר.

הראשון אשר החל לייסד בתי מוסר, היה הגאון הגדול המפואר הצדיק המפורסם מוהר"ר ישראל סאלאנטער זצ"ל אשר לפי דעתו לא די לימוד המוסר הנהוג מעולם, ורוחו נשאהו להנהיג את לימוד המוסר בהתבוננות ובחשבון הנפש, ובהתפעלות הלב. ועל כן מצא חפץ בבתי מיוחדים למוסר, שיהיו בהם המעמיקים בדברי מוסר חופשים להשתפכות הנפש, אך בכל יקרת המוסר בעיני הגאון הצדיק הזה, לא העלה על דעתו חלילה כל מחשבה להצמיח משיטתו כיתה חדשה, ואעפ"כ כל גדולי הדור בכל ידיעתם את גודלו בתורתו וצדקתו וכוונתו הטובה, התנגדו לו בגלוי, כידוע ומפורסם בגלילות ליטא וזאמוט, ובא האות והמופת הנסיוני: כי רק בחמש קהילות בערך, הוקמו בתי מוסר, וגם הם בטלו במשך הזמן מפני דעת הרבים, כי כחכמי תורה אמיתיים היו עיניהם בראשם לראות את הכיתה המחוייבת להיולד מהתגוללות בודדים במועדם בבתי מיוחדים לשיטתם החדשה, והבינו היטב נכון מה היא סגולת חברה ומה הוא טבע כיתה...

²⁶חומטין הוא מינרל המשמר תבואה לבל תתקלקל. תוספת קב חומטין היתה מספקת לכור תבואה שהכיל 60 קבים. מכאן הסיק ר' חיים מוולוז'ין שדי ב-15 דקות של לימוד מוסר, כדי "לשמר" 15 שעות של לימוד תלמוד.

ואחרי אשר נאסף הגאון הצדיק ר' ישראל סאלאנטער זצ"ל, וקמו תלמידיו ותלמידי תלמידיו אשר לא הבינו כוונתו ולא ירדו לסוף דעתו, ועל שמו מצאו את הדעה והדיבור, התוקף והעוז, להתרחב ולהתחזק לכיתה נוראה על כל סביבה, ולמען לבוא אל מטרותם לחזק הכיתה, ישתמשו בכל מיני אמצעים מגונים, ועפ"י שיטתם זאת יצאו המסובבים האלה שנפרוט בזה ונחשבו ונעיד על אמיתתם כעדי ראייה וידיעה ברורה.

א) משתדלים להיות כמרביצי תורה ומחזיקי לומדיה בגפ"ת ופוסקים כדי לסמא את העיניים ולהתעות הלבבות, להאמין כי הרבצת תורה יש כאן, ובדרך הזה בטוחים הם להוליך לימינם את חניכיהם אחרי מוסר הבלים שהמציאו כפי שיבואר.

ב) עצם לימוד המוסר שהחזיקו בו איננו בספרי המוסר המדריכים את ההוגים במ דרכי ה' הישרים להכיר חובתם לאלהים ואדם על פי התורה ודרך ארץ, הם אומרים כי אין לימוד המוסר אלא כלימוד איזה חכמה, ועל כן לא שמענו ולא ראינו את אחד מבני הכיתה הזאת כי ילמוד ספרי מוסר אחד החל וכלה, כי איש איש יברור לו איזה מקרא אחד או פיוט מוסרי, כמו "השיבנו ה' וכו'", "אדם יסודו מעפר", ויעמיק בו וישננה בפיו בזעקות גדולות ונוראות והתמרמרות בקול מר, בניגון מעציב, בתנועות זרות ומשונות, והמוסר היוצא לאיש ואיש לפי סברתו במה שהוא מסביר לעצמו את המאמר שבחר להעמיק ולהתלהב בו, איננו בדרך אותו המוסר שהוציאו חכמי התורה הגדולים בספרי מוסריהם...

ו... מטביעים כטבע קיים בלבב חניכיהם לעזות מוסרית, שיהיה בכוח כל אחד להכריע דעת רבים ושלומים ושלא ינוח ולא ישקוט מאחוז בכל האמצעים עד עשותו ועד הקימו את הטוב והישר לשיטתו, וכי יבוא אל אחד המקומות יחתור בכל עוז להיות הוא המנהיג, ואסף אליו אנשים בינונים קטני המוח ועמם קהל הדיוטים, והיה להם למטיף מוסר, ועד מהרה ירוץ דברו בכל המקום כדבר צדיק מושל ביראת אלוהים, וקל מהרה ידעו מפיו את התורה: לבטל את כל לומדי התורה שאינם מרכינים ראשם לו.

...את הדברים והאמת האלה ראינו בניסיון בכמה מקומות אשר מצאו קן להם, וביחוד בעיר סלאבאדקע, אשר על שם תלמוד תורה ברבים אספו יותר משתי מאות בחורים, למען הכניסם בברית שיטתם, ולאט לאט גילו דעתם בהתגלות לבם לשיטתם; את הבחורים אשר לבם ריק מתורה, ונבוב מכשרונות, ופתוח אל מוסרם המזויף, קרבו בשתי ידיים, והרבו בתמיכה, והבחורים טובי הכשרונות אשר ברכה הם, ונפשם חשקה בתורה ובה יהגו יומם ולילה, אותם דחו המנהלים בשתי ידיים ויחסרו נפשם מטובה, ויתנום לחרפה ולבוזה בפי ריקי המוח, נבובי הלב, מקבלי תורת מנהליהם: כי לא העיון וההעמקה בגפ"ת והשקידה בה הוא העיקר, כי אם העיון וההעמקה ברעיוני מוסר...

...כל עוד זרח שמשו של אותו צדיק הגאון מאוה"ג (מאור הגולה) מרן יצחק אלחנן זצ"ל, לא יכלו כוכבי נבוכה להיראות על פני הארץ ומאורי המתעים האלה לא יכלו להתעות בחזקה ולהתפשט, ועל כן אמרנו כי טוב לחשות גם לנו, אבל מאז בא השמש של גאון ישראל מרן יצחק אלחנן זצ"ל, יצאו אלה מחוריהם והיו למאורי מתעים כמרביצי תורה ויראה להחזיק אברכים ובחורים, והרבנים הגאונים אשר לא שמעו את שמעם ולא ידעו את דרכיהם, כי כן עשו גם בתוכנו בגליל זאמוט, בראשונה ישישו לקראתם, ובזה יתנו להם ידיים לפרוש שחת רשתם על התורה ולומדיה להבליע אותן בנעימה בשיטת המוסר המזוייפה²⁷...

²⁷לפי השמועה, חיבר מאמר זה ר' יעקב ליפשיץ הידוע, מי ששימש כמזכירו של ר' יצחק אלחנן והיה מהלוחמים העזים ביותר במוסריים.

כעתירת החותמים בשלום יום ב ה אייר תרנ"ז, קאוונא.

נאום ונאום צבי הייט פאבינאוויץ חוב"ק,
משה באמ"ו הייט פ"א ז"ל החוב"ק סלאבאצקי;
יצחק יעקב ה"ר שמואל לייב פאבינאוויץ אה"ר בפאניוועז'צ' 28;
יהודה הלוי לייפשיץ חוב"ק מע"ש.
חיים הרמנוח מוהפ"א סל"ח חוב"ק יאנאווא.
אבא יעקב הכהן ברוכאווי 29 חוב"ק וועקשנה.
אהרעם אהרן הכהן בורשטיין 30 חוב"ק פוטאווע.
משה שמואל בהלאון מוהפ"א לייב ז"ל שפיטא מקופשאן.
צבי יעקב אפשענהיים החוב"ק קעלם:

למען האמת! קול קורא, בשבחה של תנועות המוסר

חזות קשה ראינו, קול ענות במחנה ישראל שמענו ותרגז בטננו, לא קול ענות גבורה, ולא קול ענות חלושה, כי אם קול ענות חירופין וגידופין אנחנו שומעים, קול ענות בכתבי העיתים - וכן בקול קורא במכתבים הנפוצים בכל ערי ישראל לחרף ולגדף מערכת אלוהים חיים, מוציאים דיבה על תלמידי חכמים יקרים מפז, המשימים לילות כימים והוגים בתורת ד' בשקידה רבה במאמנם: כי מצאו מוות בסיר, כי קובעים עצמם גם כן ללימוד בספרי מוסר... וגורם לעבט אורחותם. וכאשר אנחנו החתומים מטה נפגשנו יחד במקום אחד, ישבנו גם בכינו. ואנחה שברה כל גופנו ואמרנו: אוי לנו מעלבונה של תורה שיעמדו אנשים לדבר שקרים וכזבים ולהוציא דיבה על עם ד' אלה לבזות תלמידי חכמים ולגרום חילול השם.

ובכן קנאו קנאנו לכבוד ד', ולכבוד תורתו, וראינו חובה לנפשנו להודיע נאמנה בשבטי ישראל כי כל דבריהם שקר וכזב אין בהם אפילו קורטוב של אמת, והוא רק הוצאת שם רע.

אנו מכירים ויודעים את התלמידי חכמים הלומדים בהערים האלה: נאוהרדאק, לידא, לובטש, זעטיל, דווינסק, ושאוויל כי רובם ככולם המה גדולי תורה ועומדים על המשמר ללמוד ש"ס ופוסקים בשקידה גדולה ונפלאה, ובעיון נמרץ, רק כחצי שעה קודם תפילת מעריב ילמדו גם כן איזה ספרי מוסר אשר יסדום אבות העולם חסידים הראשונים נ"ע (נוחם עדן), וכן המה מצויינים ג"כ ביראת ד' ובמידות תרומיות, ובנימוסי דרך ארץ נאים לשמים ולבריות, הכל יאמרו כמה נאים מעשיהם, כמה מתוקנים דרכיהם, וגם מכירים אנחנו כמה וכמה שלמדו בבחרותם ובהמקומות שנהגו לקבוע שעה קלה בכל יום ללמוד ספרי מוסר, שגדלו והצליחו ועשו פרי קודש הילולים לד' בתורה ובמידות ודרך ארץ. ועל כל דברי אמת האלה הננו עדים, עדי ראיה, ועדי ידיעה, וכל המוציא דיבה עתיד ליתן את הדין....

²⁸ראה עליו במאמרו של פרופ' ביאלובלוצקי המובא ב"דף".

²⁹ראה עליו באנציקלופדיה של הצינונות הדתית, א עמ' 378-382.

³⁰שם עמ' 267-270 גם הוא וגם הרב י' רבינוביץ לימדו בתקופות מסויימות בישיבת סלובודקה.

יום ד ז תמוז שנת תרנ"ז פה ס"ט באראנאוויץ.

נאום ונאום: יוסף שלושער החונה בק' סלאניא.
אלוי' דוד פאבינאוויץ-קאומיק באאמו"ר
פלאון א' בנימין ציצלר"ה החוב"ק מיר. יצחק יעקב פיינעס אבי"ד צליצא...

בעיתון "הצפירה"³¹ פורסמה העדות על נכונות ההעתקה של כרוז זה מאת ר' יחיאל מיכל אפשטיין:

"ההעתקה הלזו היא אות באות מגוף הכתב. גם אני הצעיר לבית לוי הייתי יחד עם אלופי הגאונים הנ"ל וכל דבריהם קודש קדשים, ואל ישעו בדברי שקר מהמערערים ונדרשו ללא שאלום ולא דרשום, והרבה יש לדבר בזה, והידוע עניין המערערים ידעו שאשמתם גדלה עד לשמים. אוי לדור שעלתה בימינו כך להשפיל לומדי תורת ה' תמימה ולהעליב שומרי דתנו הקדושה. בטענת הבל הבלים שאין בהם ממש ובשקרים ובכזבים.

ובאתי עה"ח יום ה ער"ח מנחם אב תרנ"ז לפ"ק נאוהרדאק.
נאום יחיאל מיכל אלוי' עפשטיין החוב"ק.³²

לאחר חתימתו זו באה ב"הצפירה" עוד תוספת וז"ל:

"ואלה המה הרבנים הגאונים אשר נתנו הסכמתם וכתבו תעודות על יסוד הנהדר בקודש האברכים הלומדים בהערים: נאוהרדאק, לובש, לידא וכו' וכו', ונכתבו פה בסדר לפי הזמן הנכון בתעודותיהם:

יחיאל מיכל אלוי' עפשטיין החוב"ק נאוהרדאק.
מאיר מיכל פאבינאוויץ מוילנא...
שמואל צנוויל קלעפיש פאבי"ד וואראשא...
יעקב דוד החוב"ק סלוצק. דוד סעביא קאצ'ען עלבויעסן החוב"ק סוואלף.
חיים מאיר אלוי' אפין החוב"ק ארובין.
אברהם יצחק הכהן קוק החוב"ק בויוסק.
שלמה זלמן סענצ'ר כהנא שפיא החוב"ק מאלעש.
זבולון איב פייט החוב"ק פלונטיאן.
אבא איב שפיא החוב"ק שעפשאב.
מאיר אטלאס חוב"ק סלאט.
אליהו אלוי' החוב"ק פרוצנא.
יצחק בלאצ'ר אלפניט רב ב"מ [=ב"מ] אלזכרן פלעטערפילד.

כל דה האעתק אות באות בלי שום שינוי, ובאתי עה"ח ער"ח א' אב שנת תרנ"ז לפ"ק
נאוהרדאק. יחיאל מיכל אלוי' עפשטיין החוב"ק

פולמוס המוסר, עמ' 144-148.

³¹ גליון 170, מס' 6; יש לציין כאן את הטנדנציה של "המליץ" שאת גילוי הדעת של המתנגדים וכל מאמרי הביקורת הדפוס בעמודים הראשונים, ואילו קול קורא זה נתן בעמוד אחרון בין המודעות.
³² ראה "הצפירה" תרנ"ז, גליון 175.

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי על דבר המוסר

"אדוני העורך!

ביריעה קמ"ה של "הצפירה" היו"ל על ידך, אנו רואים בקול-קורא מיוחד "למען דעת", קהל רבנים "נאנחים ממעמקי לב קרוע ומורתח" על השערוריה הגדולה שנעשתה בישראל, ו"באים לפקוח עיניים ולהעיר לבבות, להתבונן ולהתעורר על כיתה חדשה בישראל המתעטפת באהבת תורה ויראת שמים"; אותה הכיתה הידועה שהמוסר אינו אצלה רק כ"מלח ותבלין אלא הלחם והבשר" בנוגע לגופי הלכות, כמו שאתמחי מרבנן קשישאי, אלה חושבים אותן, כלומר את המוסר, לעיקר ממש וליסוד גדול בחייהם ובמשאת נפשם.

מודים המה בעלי הח"מ (החתומים מטה) שחד מרבנן קשישאי, המאור הגדול רבי ישראל סלנטר - שאצלו לא היה המוסר כי אם ל"קב חומטי" כמו שרוצים הם בענוונותם - היה בהרת רוחו לעיניים לכל ה"תועים" הללו... ושרוחו הנעלה נשאהו להנהיג את לימוד המוסר בהתבוננות, בחשבון הנפש ובהתפעלות הלב; שחפץ היה "שיהיו המעמיקים בדברי מוסר חפשים להשתפכות הנפש" ולחיות הרוח. ורק מפני ש"תלמידיו ותלמידי תלמידיו אינם מבינים כוונתו ולא ירדו לסוף דעתו" כנהוג, מובן שהם פסולים, עבודתם פסולה ומוסרם פסול, וכל שומר נפשו ירחק מהם והמונם, למען יהיה שלום על ישראל, כלומר על "רבנן ועל תלמידיהו", ולא יזידו עוד אנשים "לחשוב לפי שיטתם שלומדי תורה בלי מוסר כמעט שאינם אלא חרשים חכמים", למען ילך הכל להלן כמו שהיה, ולא יבוא כל חדש במבואות ישראל.

והרצים יצאו דחופים לתקוע ולהריע בשם ה' על ה"זדים" הללו; וכל אחד מסתמך אכתפיה דחברו להשליך אבן על ה"עוסקים במוסר בעוה"ר" (בעוונותינו הרבים).

אדוני העורך! - לא רב אני אם כי בן רב אנכי, אבל בשביל שמעיקרא רשות הרבנים, להבדיל אחרים מן הכלל, מופרך לי - באשר אין אנו כנסייה דתית שרבנינו שומרים לראשה, וכל העם קדושים, וכולנו יהודים אנו לפי נטות רוחנו וחשבון עולמנו; ולכולנו יש רשות לשמוע אל צרכי נפשנו הרוחניים הדורשים את תפקידם - הרשני נא גם אני לקרוא - בשער מכתב-עיתך באזני המזרזים האלה, הבאים לדחות בשתי ידיים קהל אנשים דורשי ה' לפי לבבם ולפי צרכי נפשם: רב לכם!

רב לכם לצוות ממרום שבתכם על רגשותינו והלך רוחנו ולאסור עלינו את הקדוש והרם בתוכנו, את אשר ירחש בנפשנו פנימה, שם עמוק עמוק, רב לכם לרעות את מהותנו ולאבן את רוחנו.

אין אנחנו צריכים להיות דווקא מאותן בעלי המוסר בעצמם, כדי לדעת ולהרגיש מה הם רוצים; ושרשות להם לרצות ולשמוע בהד נפשם המרגשת שמחבת זרועות עולם וכל גדולי סתרי-יה ואנוש, או יותר אנוסים המה עפ"י נפשם המרגשת הזאת הדורשת חיים לכבוש להם מדרס חדש לרוחם הענוי והרעב שדורש מזונות חדשים וכו'.

הרבנים הללו... שוכחים או אינם יודעים את הצורך המטהפיזי והמוסרי הגדול שבאדם באשר הוא אדם; ושהוא הנותן ליעף כוח לחיות ולדעת שחי הוא בתוך חשבונות רבים, שאלות רבות ותמיהות-עולם, ספקות החיים ותורת-האדם; שאחרי כל התשובות המוסרות והכתובות, עדיין הן במקומן עומדות ועדיין הן מרעישות את נפשותינו עד היסוד, עד הנקודה התיכונה שבמהותנו.

המה שוכחים במחילת כבודם ש"התורה לא ניתנה חתוכה"; ושכל דור ודור, זמן ועידן, אתר ואתר רבו בנו השואלים והדורשים, העוסקים במעשה מרכבה - ש"דבר גדול הוא לגבי הוויות אביי ורבא" - במעשה בראשית ויצירה, בשאלת העולם וה"יחוד", בפילוסופיית הדתית והאנושית, בקבלה עיונית ובסתרי תורה ונשמה, בדעת ובמוסר, בעבודה ובחסידות. ושכמעט אין לך דור בישראל שלא רבה בו העבודה, גם מחוץ ד' אמות של הלכה פשוטה, ע"י כל הני גדולינו, מאורינו, פילוסופינו, מקובלינו וחסידינו, שנר אלהים האיר בקרבם, ושרק בשביל אותו הנר שלא יכבה בנו, עשירה קולטורתנו הרבה ברכושים רבים רוחניים ועולמיים וכו'.

וכמדומה לי שהרבנים ה"בקיאים" הללו יודעים היטב, כי כל גדולי בעלי הנפש והרוחות הרבות בישראל לא כיחדו תחת לשונם שלהעבודה הרוחנית משפט הבכורה... ושגם לאורייתא איכא נשמתא וגופא כמו לבני נשי.

גם חושב אני שבקיאים כמותם אולי עוד יזכרו ש"משה רבינו מלבד שכתב ספר התורה והמצוות כתב גם ספר איוב", בידוע, כי האדם הולך הלאה בשאלותיו ובצרכי נפשו מן הדינים הפשוטים.

בתמימות גדולה הם צועקים ומכריזים: וי להון לברי נשי שמניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה; ספר הישר וחובת הלבבות אינם רק לשעה שבין יום ולילה, ל"בין מנחה למעריב", ושאר יממא לא איברא אלא לגירסא, לחיי עולם, ל"המביא גט ממדינת הים" או לדיני הגרמה ועיקור, אבל אלי אלי! המת לב האנשים הללו? האינם יודעים שהנפש החיה בקרבנו יש לה צורך לדעת את החיים, למה ולמה אנו חיים, שהיא היא מוצאת דווקא בחובת הלבבות וחידותם, בספרי הנפש ותחייתם, בבקשות הנפש בעצמה חיי עולם. האינם שומעים את הד אל חי השוכן בקרבנו ודופק בכל נשימתנו, ובת קולה האומרת לנו השכם והערב: דעו או התקדשו!

החסרי לב הם או רוח? האינם יודעים מה הוא האדם וצרכי רוחו? האינם יודעים שדווקא בשביל שעשה אלוהים אותנו ישר, אנחנו נבקש חשבונות רבים? האינם יודעים שלכך נוצרנו, שזה הוא האדם באשר הוא אדם...

האנשים הנעלבים "בעלי המוסר" שהיו עתה לתלפיות, ושהכל דורשים בהם אם מותרים הם או אסורים, המה מזכירים אותנו ימי התקופה הרבתי של החסידות בשעתה. גם אותה ואורה הרב שהאיר לרוב אנשי אומתנו דורות שלמים, ולא היו הרבנים בזמנם יכולים להכיר ויימצאו בה עשרה קבין של דופי ואיסור. גם עליה צעקו והחרימו, הזהירו וזרזו באותו הנוסח ממש שאנו שומעים מיוצאי חלצם היום.

ומה עלתה בידם?

הצעקות והחרמות, ההזהרות והטענות, הקטגוריות וההשמצות, כולם מונחים באיזה קובצים בקרן זווית שמורים לקוראי הדורות; והם, החסידים, שבגללם כל הרעשות האלה, הלכו וכבשו להם לב העם הישר ועשו גדולות בישראל להרימו על ולתת לו קולטורה עשירה ורוממה, קולטורה שחתכה חיים לרבבות אנשים הולכים באור ה'.

וכולנו יודעים, שדווקא הצעקות וההכרזות, הם חיזקו ואימצו את הברכיים הכושלות בראשונה והוסיפו כוחם להגדיל ולהאדיר. כולנו יודעים שבמקום שהלב מדבר וקולו הפנימי נשמע, לא יועילו כל ההזהרות והכרוזים של פלונים הרבנים שמבלי משים הם באים לדון ולדחות אנשים שומרים על נפשותם.

ואתה עורך נכבד! הנך נותן מקום במכתב עיתך זה ימים רבים לטענות ומענות לאלה ואלה, בלי משוא פנים - תן מקום גם לדברי אלה היוצאים מלבי, בתור מחאה עזה נגד אלה אשר יתימרו להיות שומרים לצרכי האדם הפנימיים ולשים חחים לרוחו.

הרשני נא עורך נכבד לקרוא להם באזני כל עמי: רב לכם! הניחו להם!
"הצפירה" תרנ"ז, גליון 163. עפ"י "פולמוס המוסר" לרב דב כץ, עמ' 198 - 202.

הרב ירוחם אשר ורהפטיג מרד המוסר בישיבת טלז

הגאון רבי ירוחם אשר ורהפטיג (1874-1965) נולד בפינסק, למד בישיבות טלז ובריסק וכן בישיבת וולוז'ין כאשר נפתחה שנית בראשותו של ר' רפאל שפירא. זמן מה עסק בהוראה באחת הישיבות של רשת נובהרדוק בראשות ר' יוסף יוזל הורביץ. לאחר מכן עבר לוורשה, עסק במסחר ועם זאת לא הניח את ידו מכתובה תורנית. ספרו הראשון, דברי ירוחם, הופיע בוורשה בשנת תרצ"א. בשנת תרצ"ה עלה לארץ ישראל. ספריו הנוספים, שלמי ירוחם, בית ירוחם ואמרי ירוחם, ראו אור בארץ וזיכו את מחברם בפרסים שונים. פרק הזכרונות המובא כאן לקוח מתוך הקדמת ספרו שלמי ירוחם, ירושלים תש"א.

ברוך המקום שהביאני עד הלום להוציא לאור חיבור שני "שלמי ירוחם", מחיבורי אשר אתי בכתובים, חיבור הכולל חידושים וביאורים על הרמב"ם בענייני קדשים. על ספר זה יכולני להעיד שמתוצרת הארץ הוא ונעשה על טהרת הקודש, הורתו ולידתו בקדושת הארץ...

...ומדי דברי בגאונים וחכמי ראשי הישיבות שיד השפעתם היתה עלי בעבודתי התורנית, אינני יכול להתעלם ואינני יכול לשכוח את האכסניא של תורה הראשונה עלי חלדי, אשר עיקר יניקתי משם היתה ומשם התפתחותי בכוח החידוש על פי העמקה והבנה, והיא ישיבת טלז הנודעת לתהילה. אמנם זמן לימודי בישיבה זו קצר היה, כשנה וחצי או ג' זמנים בלשון הישיבה, אך לאושרי זכיתי להזדמן לפונדקי זה של תורה בעומדו במרום שיא התפתחותו בכמות ובאיכות. ארבע מאות וחמישים תלמידים היו אז לישיבת טלז, רובם ככולם בעלי כשרונות נעלים. כולם היו מחדדים זה את זה בהלכה והיו מתחרים זה עם זה בהתמדה גדולה, ושיחתם ופלפולם בגמרא, ראשונים ואחרונים לא פסקה מפיהם אף בזמן קריאת התורה וחזרת הש"ץ. כל רוחם היתה רק להגדיל את התורה ולהאדירה, נלחמו במלחמת התורה בגבורה יומם ולילה ועלו מעלה מעלה.

ברם כשראה הגאון הר"מ ר' יוסף אריה בלאך, שקרן התורה הולכת ומתרוממת, וחשש שמא מתוך התרוממות זו והתחזקות המוח ירד ערכו של הלב ותשתכח תורת המוסר, לכן אزر כגיבור חלציו להרים גם את קרן המוסר. ונתן עיניו בהרב הגאון הצדיק ר' אריה לייב חסמאן המפורסם לבעל מוסר, ומינה אותו למשגיח ומנהל רוחני של הישיבה. אמנם הרב חסמאן תקיף בדעתו היה וניהל וניהג את נשיאותו ביד רמה. מיד עם בואו גער בתלמידי הישיבה על שיחתם בחידושי תורה בשעת התפילה... והתחיל לתקן תקנות ולגזור גזירות...

על כך היו הבחורים המפורסמים מקנאים קנאת התורה והתחילו לרנן אחרי המשגיח, שבשיטתו ובמעשיו גורם הוא להחליש כוחה של תורה בישיבה מפני כוחו של המוסר שהולך ומתגבר בה. והמשגיח סבר אין קרן המוסר דוחקת את קרן התורה, אדרבה וADRבה כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת, כידוע.

בינתיים נתהוו פירוד לבבות בין התלמידים למשגיח וביחוד התרעמו עליו בשל הגזירה שגזר, שגם על הקטנים מוטלת חובה לעסוק במוסר. טוענים היו שהצעירים מכיתה א' וב' יתפרו מתוך כך בלימוד התורה ושקידתה.

מה עשה השטן? בטלז התחפש השטן בדמות אוהב ושאל תורה היכן היא? הלהיב אש מחלוקת בהישיבה לשם שמים כביכול, לשם התורה, כדי לטרדה ולבטלה רחמנא ליצלן. בתחילה היה מספר הבחורים המתרעמים על גזירות המוסר בישיבה שכוונתם היתה שלא לשם שמים במיעוטא דמיעוטא ובטלו ברוב, אולם הצליח מעשה שטן ונמשכו רבים וכן שלמים ותמימים אחרי המיעוטא דמיעוטא. אף על פי שכוונותיהם היו שונות אלו מאלו, רובם חרדים היו באמת לכבוד התורה וחששו שמא יהא חיזוק המוסר מחליש כוחה של תורה. אך מטרה אחת היתה לעיני הכל, לבטל גזירות המשגיח. קמו איפוא הבחורים ונכנסו אצל הגאון ר' אליעזר (ר' אליעזר גורדון, ראש ישיבת טלז). ובפיהם דרישות לבטל חובת לימוד המוסר לצעירים שבהם, וכמו כן להקל מעליהם חומר ההנהגה של המשגיח. דנה ההנהלה בדרישותיהם ודחתה אותם מכל וכל.

כשראו מתנגדיו של המשגיח שנדחו דרישותיהם, התחילו מכנסים אסיפות בחשאי והיו מנהלים תעמולה רבה בקרב התלמידים להפיח בהם רוח מרד, עד שנמשכו אליהם כל כך הרבה בני ישיבה שנתהוו רוב הניכר, אז החליטו למרוד בגלוי. והנה באחד מילי החורף, בחודש שבט שנת תרנ"ז, בעצם התהלבות הלימוד, התחילו לפתע זורקים מים על מנורות הנפט הדולקות המשתלשלות מן התקרה, נתפוצצו הזכוכיות ונשפך נפט בוער ארצה, כיבו את המאור, ומתוך תמרות עשן וחשש דליקה דחקו כולם לצאת בחושך אפילה. בינתיים היתה יד איש ברעהו.

בתוך כדי כך יצאה שמועה, כי הגאון ר' אליעזר נפל למשכב ושני רופאים הוזמנו אליו. נפלה חרדה על כל בני הישיבה, הכל דאגו לשלומו, ... הגיעה שעת הצהריים, נכנס הגאון ועלה על הבימה, כולו רועד ופניו חוורים כסיד, פתח ואמר מלים פשוטות אבל חודרות לעומק הלב.

וכה היה דבריו לפי מה ששמור בזכרוני:

...מלפנים בישראל חדר קרן התורה ואורה לכל פינה ופינה בעולם היהדות, מה שאין כן בזמננו, שכל מי שלומד תורה אין מתן שכרה בצידה... ומה אנו רואים? בתי מדרשות ריקים ואפילו השרידים המעטים הלומדים בהם מתרשלים בלימודם בלי רוח חיים, וקרן התורה מתרופפת והולכת יום יום. לשם כך יסדנו הישיבה הזאת וכינסנו בה כל בחור בעל כשרון בישראל מטובי האומה הישראלית, שיהיו הכל לומדים בצוותא חדא ואיש לרעהו יאמר חזק. ובעזרת ה' יתברך הצליח חפצנו בידנו, הבחורים היו יושבים ועוסקים במשא ומתן של הלכה ומחדשים חידושי תורה בדברים מאירים ומשמחים, ועולים מעלה מעלה בעוז בגבורה ובמסירות נפש, מגדל עוז ליהדות בעולם, מצודה בצורה בפני כל הרוחות המנשבות בעולם היהדות. עמוד התיכון היתה ישיבה זו בין יתר הישיבות הגדולות שעליהם העולם קיים. והנה בעוונותינו הרבים התחיל עמוד התורה הזה להתמוטט בחורף הזה, בטלו בני הישיבה מדברי תורה ועסקו באסיפות חשאיות לשם מחלוקת להכין מרידות והתפרצויות. הוי, יקירי, אסון זה ערער כל כוחי והרגיז כל עצבי, ולא עוד אלא תמה אני על עצמי האיך יכול אני עוד לעמוד חי אחרי צרה גדולה זו שבאה עלינו. או לנו שנתחייבנו בראשנו להחזיר חס ושלוש עולם לתוהו ובוהו במרדכם. שובו שובו בנים יקרים, הבה נתחזק במאור התורה ונחזיר עטרה של תורה בישיבה ליושנה ולכבודה הראשון כמקדם. מאי דהוה הוה, מוחל אני לכולכם על מעשה המרד ועל הצער שציערתם אותי, איני חושד בכם שחשבתם מזימת זדון, כוונתכם

לשם שמים היתה בוודאי. כסבורים הייתם שלימוד המוסר מפריע לימוד התורה אבל טעות היתה זו בידכם, דעה נפסדת היא זו שנכשלתם בה בשגגה. הכשילו אתכם חברים מסיתים שכוונתם לא היתה טהורה, ואותם החליטה ההנהלה לגרש מהישיבה לטובתם ולטובת בני הישיבה כולם. ואלו הם שנים עשר הבחורים המורדים בשמותם... צאו וראו כמה גרם העוון, בצער רב עלי להודיע גם כן שהחלטנו להוריד מכהונתו בהישיבה את הגאון הצדיק המשגיח ר' רוחני ר' אריה לייב חאסמאן, משום שאירעה תקלה גדולה על ידו והוא מחוייב לצאת לפי שעה לגור לעיר אחרת. הרבה אנו מצטערים על כך, שכן אדם גדול הוא, קדוש וטהור וכל מעשיו לשם שמים. אבל טעות היתה בידו שבהנהלתו התקיפה לא העלה את רוח המוסר דרגא דרגא קימעא קימעא אלא בבת אחת, ועל ידי כך יצא הקצף וקרה מה שקרה. ועוד אני מוסיף ומודעי שמכאן ולהבא יהיו בני כיתות א' ב' פטורים מלימוד המוסר ובכך אני מסיים את הדרשה.

באותו מעמד החליטו בני הישיבה להעמיד מביניהם בחור אחד שיגיד דרשה ויבקש בה חנינה על גזירת הגירוש. ... באותו יום הכל נתנו עיניהם בי. לא סירבתי, ועליתי לדרוש לפני כל הישיבה וההנהלה, וכך בערך היה תוכן הדרשה בקצרה.

מקובלנו, שעונש מלכות שמים איננו בבחינת נקמה היא, אלא בתורת רפואה למכה, ולפיכך העונש מופיע בצורת מידה כנגד מידה תמיד, משל לאותה התרופה שמכתיב הרופא, שאינה אלא מעין המחלה, כל מחלה ותרופתה כנגדה. והואיל ואין העונש משום נקמה, מתרחש לפרקים שגזירת העונש בטלה מכל וכל, מאחר שהחולה הראוי לקבל עונש הבריא קודם שהענישוהו... דכל האי ענינא יש לברר על פי הגמרא בבבא בתרא שאנו עוסקים בה כעת.

מובא במסכת בבא בתרא, כג ע"ב, ניפול (גוזל שאינו מסוגל ללכת) הנמצא בתוך חמישים אמה הרי הוא של בעל השוּבך, חוץ מחמישים אמה הרי הוא של מוצאו. שאל ר' ירמיה: רגלו אחת בתוך חמישים אמה ורגלו אחת חוץ מחמישים אמה מהו? ועל זה הוציאוהו לר' ירמיה מבית המדרש. ופירשו התוספות... שאנשי הנהלת בית המדרש הרגישו בר' ירמיהו שלא שאל אותה שאלה כדי לדעת את הדין, אלא פשוט בא לערער על עצם מידת החכמים ושיעורם, שאמרו שהגוזל אינו מדדה יותר מחמישים אמה מניין להם נביאות זו ומהיכן לקחו להם תקיפות זו לתקן מידות ושיעורים לקבוע סדרים, הרי הם בשר ודם כמוהו? משום כך הוציאוהו מבי מדרשא, כי היום יערער על מידה זו ושיעור זה, ומחר יערער שוב על שיעור ששיערו חכמים כגון מ' סאה – כשר המקוה, חסר קורטוב - פסול, ועוד שיעורים ומידות כיוצא בהן. אם כן יהרוס כל מה שבנו חכמים. הם הכירו שחטאו היה בכך שנכשל במידת הגאווה לומר: מי שמכם לקובעי מידות ותקנות בישראל, וזוהי הסיבה שהוציאוהו מבית המדרש. אולם לבסוף, כשנכנע לדעת חכמים והראה מידת הענווה בעצמו, כמובא לקמן קסה, ע"ב, ששלחו משם החברים (מבבל לארץ ישראל) לר' ירמיה: עד אחד בכתב ועד אחד בעל פה מהו שיצטרפו? שלח להם: אני איני כדאי ששלחתם אלי אלא כך דעת תלמידכם נוטה שיצטרפו. ומסקנת הגמרא שבשל כך החזירוהו לבית המדרש. וטעמו של דבר קל להבין, הואיל ומחלתו תחילה היתה מידת הגאווה, ומכיון שהוכיח בעצמו כבר מידת הענווה, הרי רואים ומכירים שהבריא ואין מקום עוד לקיים בו את העונש.

כמו כן רבותי בנידון דידן. הבחורים העומדים להיגרש נכשלו במידת הגאווה וראויים היו לעונש כי ערערו על מידת ההנהלה, כלומר מניין להנהלה לתקן תקנות ולגזור גזירות, כמו שאלת ר' ירמיה דנכשלו במידת הגאווה. אבל עכשיו הרי הם נכנעים ומבקשים חנינה ומוכנים לומר "תלמידכם אנחנו", כלומר נשמע לדבריכם ואזהרותיכם ולא נהרהר עוד אחרי מידותיכם, ומראים מידת הענווה. אם כן נרפאו

כבר ממחלתם הנפשית, ראויים הם שיתנהגו אתם כמו עם ר' ירמיה. במסכת בבא בתרא הוציאוהו ובאותה מסכת הכניסוהו. כמו כן יש עליהם לקיים להעלותם באותה מסכת בבא בתרא שאנחנו לומדים היום.

דרשה זו עשתה רושם רב על הגאון ר' אליעזר ומצא נחת רוח בי, והתפעל על האמצאה שלי מאותה מסכת בבא בתרא והתוספות. קיצורו של דבר: מיד בטלה הגזירה למחצה כלומר על ששה בלבד נתקיימה הגזירה, ואף להיוצאים העניקו כסף הרבה שיצאו לדרכם לשלום מבלי מחסור. את הגאון הצדיק ר' לייב חסמאן העבירו בחשאי לעיר קלם עד יעבור זעם, וחמת בני הישיבה שככה וכבוד התורה שב לאיתנו, וחיי התורה זרמו שוב באפיקם כמקדם. אופייני הדבר כמה נהגו הגאונים אף בזה לשיטתם, הגאון ר' אליעזר זצ"ל והגאון ר' שמעון שקופ זצ"ל היו משוחחים עם המגורשים בדברי תורה עד רגע עזבם את הישיבה.

ישיבות ליטא, פרקי זכרונות, עורכים עמנואל אטקס ושלמה טיקוצינסקי. מרכז שז"ר ומרכז דינור, התשס"ד.

הרב יחיאל יעקב ויינברג

רבי יצחק בלאזר ורבי חיים סולובייצ'יק

מתוך שאיפתו להשתיל את המוסר בכל הישיבות נסע רי"ב (רבי יצחק בלאזר) לוואלוז'ין כדי לדבר על לב ראשי-הישיבה הגדולה, שינהיגו בה את לימוד המוסר מיסודו של רי"ס (רבי ישראל סלנטר). רי"ב השתדל להוכיח, על יסוד מאמרי חז"ל, שלימוד המוסר הוא חיוב לכל אדם, וכל-שכן לצעירים העוסקים בתורה.

רי"ב הביא מאמר חז"ל הידוע: "לעולם ירגיז אדם יצר-טוב על יצר-הרע, שנאמר (תהלים ד, ה) 'רגזו ואל תחטאו'. אם ניצחו - מוטב, ואם לאו - יעסוק בתורה שנאמר: 'אמרו בלבבכם'; אם ניצחו - מוטב, ואם לאו - יקרא קריאת-שמע, שנאמר: 'על משכבכם'; אם ניצחו - מוטב, ואם לאו - יזכרו לו יום המיתה, שנאמר: 'ודמו סלה'" (ברכות ה, א). הרי, שחז"ל קבעו שלפעמים אי-אפשר לנצח את יצר-הרע בלימוד התורה גרידא, אלא בהזכרת יום המיתה. נזקק לו הגאון רבי חיים סולובייצ'יק וענה לעומתו, הרי יש מאמר חז"ל: "אם פגע בך מנוול זה - משכהו לבית-המדרש" (סוכה נב, ב), מכאן שהעיסוק בתורה הוא הסגולה היותר בדוקה לניצחון היצר-הרע, רק לאדם חולה ברוחו ניתנה רפואה אחרת, וזו זכירת יום המיתה. משל למה הדבר דומה? לאדם החש במעיו שנותנים לו שמן-קיק, אבל אם יפטמו אדם בריא בשמן-קיק הרי יחלה ויפול למשכב. הננו בוואלוז'ין - הכריז [הגאון ר' חיים], הננו ב"ה בריאים בנפש וגוף ועוסקים בתורה ואין לנו צורך בשמן-קיק. אם חכמי קובנה וקלם מוכרחים לשתות סמים מרים - ישתו ככל אוות-נפשם, אבל אל יזמינו אנשים אחרים בריאים לשתות עמהם.

שיחה זו מוסר נכדו של הגר"ח, הגר"ד סולובייצ'יק (שליט"א) זצ"ל ("איש ההלכה", תלפיות תש"ד, חוב' ג-ד). ומה ענה לו רי"ב? במאמר הנ"ל לא נאמר כלום על-כך. אולם זכורני כי במסיבת תלמידי סלבודקה, שנאספו בבית רי"ב ביום שמחת-תורה, נגע רי"ב בטענה זו של הגר"ח ומבלי להזכיר שמות המקום והאיש, ענה ואמר: לדידי אין המוסר שמן-קיק, שחולי מעיים בלבד נזקקים לו, אלא הוא היסוד החמצי שבאוויר הנשימה. ומה שאמרו: בראתי יצר-הרע בראתי תורה תבלין, נתכוונו לתורת-המוסר העוסקת במלחמת האדם עם יצרו. ורי"ב הוסיף בשנינתו המיוחדת: ראה זה פלא, בענייני גופו לומד האדם מפי הניסיון. כשהוא חש בראשו הוא רץ אל הרופא, אם הוא חולה במעיו הוא נוסע למקומות-מרפא, קיסינג'ן ומארינבד ועוסק ברפואתו בשקדנות. ומדוע אין הוא מסתמך על מאמרם ז"ל (עירובין נד, א): "חש

בראשו יעסוק בתורה? אלא שהוא מבקש לו היתר ומוצא לו סימוכים במאמר חז"ל (ברכות ס,א): "ורפא ירפא (שמות כא, יט) - מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות". ואילו בענייני נפשו, בדברים שבדת ובמוסר הוא סומך על מאמר שלא נתפרש כהלכתו. הוא מסתפק במיעוט-שבמיעוט ולא עוד אלא שהוא משלה נפשו כאילו הוא צדיק החי באמונתו הגדולה בדברי חז"ל. אולם האמת היא, כי המוסר אינו סניף לתורה, כי אם התורה בעצמה, אלא שהתורה מתחלקת לכמה חלקים, חלק אחד לחובות האיברים וחלק אחר לחובות-הלבבות - כביטוי של בעל "חובות הלבבות". ואמנם זה הוא מצוייו החמורים של המוסר: להישמר משניות נפשית, שסכנת הזיוף הפנימי כרוכה בה, ואילו השינוי הנוהג בין צרכי-הגוף שלגבם הוא איש מעשי ולומד מפי הניסיון, לבין צרכי-הנפש שבהם הוא מסתמך על אמונה מרומית, קורע קרע בנפש, שסופו כפילות נפשית מסוכנת. הפיצול הנפשי היא הרעה שבמחלות!
לפרקים עמ' ס-ס"א

הערכות ועיונים

הרב שלמה כהן

רבי אברהם ישעיה קרליץ על רבי המוסר

בימי מגוריו במינסק נפגש בהזדמנויות שונות ובא בדברים עם רבי המוסר, הסבא מסלובודקה ורבי ירוחם ממיר. בפגישות הללו היו משוחחים ארוכות אודות שיטות התנועה המוסרנית. החזון-איש (כינויו של הרב קרליץ בעקבות ספרו: חזון אי"ש (אברהם ישעיה). היה נוקט עמדה משלו ביחס למוסר, בהביעו את דעתו, כי הרעיון המקורי של מחולל התנועה רבי ישראל סלנטר והדפוסים החדשים שהעניקו בימיו לאסכולה הזאת בישיבות, אינם עולים בקנה אחד. אף הוא היה אומר: במידה ידועה, גדולה מעלת התנועה החסידית מן האסכולה המוסרנית.³³ ובהתאם למסורה אחת, ביטא בחריפות רבה את סלידתו מסוג מסויים של בעלי "שיחות", המפשיטים את הכתובים ממשמעותם הפשטנית, במימרא: אם לדידם עבודה-זרה שבמקרא היא לאו דוקא עבודה-זרה ממש, מי אם כן יתקע לידינו שמתן-תורה היה ממש כהווייתו?...³⁴

גדולי המוסר, מאידך, העריכו מאד את אישיותו. הם גילו כלפיו אהבה גדולה, והחזון-איש מספר על כך באחת מאגרותיו: "... ואני נמצאתי הרבה עם הסבא ז"ל מסלובודקה ועם הסבא ז"ל ממיר ועם גדולי תלמידהון שיחיו וגם עם גדולי

³³מפי תלמידו הרב שרגא פייבל שטיינברג. ואגב, גדול אחד התבטא פעם: החסידות מתחילה בנקודה בה מגיעה תורת-המוסר אל קיצה. כי בעוד והשיטה המוסרנית מתייחסת כולה לכוחות-הנפש של האדם, הרי החסידות מופנית מיסודה כלפי הכוחות המיוחדים שגנוזים בכל נשמה יהודית, שהם מעל ומעבר כוחות הנפש הרגילים של האדם.

³⁴מפי הג"ר חיים קרייזווירט, אב"ד אנטוורפן, ששמע מפי החזון איש (החזון איש) והשווה עם דבריו בקובץ-אגרות (ח"א, אגרת רט): "...המקראות המפורשות... אומרים גלויות שעבדו עבודה זרה ממש, ואם הדברים המפורשים האלה אינן מספיקות על הוראה מוחלטת שעבדו עבודה זרה, כבר איבד האדם שפתו, בבואו לספר על עובדה קיימת של עבודה זרה, כי כל מה שהפה יכול לדבר לא יספיק, ונטולה סגולת הסיפור מלשון מדברת, ומעט סופר... ונקל לקבוע פלפולים בענייני אגדה וכבר כתב הרשב"א שאין מתיישבין בדברי אגדה ואין לנו אלא מה שבפי המון ישראל החכמים והפשוטים יחדיו, שנקבעו בלבבות ישראל משפע קודש של פשטות המקראות, ומלהבות אש היוצאות מדברי חז"ל ופועלות לקבוע אהבתו ויראתו ית' ללהב אש, דווקא בפשטותם, והמהגים להכניס מחשבותינו אנו בדבריהם גורמים עימום בגחלתם הלוחשת ומפסידים סגולתם השמימית". הוא מדגיש שאמנם אחרי שביטלו אנשי כנסת-הגדולה את יצר העבודה-זרה "אין לנו שום מושג איך ייתכן יצר של השתחוויה לפסל... האדם הגדול בעל יצר של ע"ז קצרה דעתנו להבינהו כמו שהמשילו שאין להסביר לסומא בחינת הצבעים", אולם לדעתו "אין זה עליה מצידנו אלא ירידה, כי הלא תכלית האדם הוא היצר - ונטול יצר הוא נטול נשמה!"

הנוברדקאים³⁵ ותמיד היתה שרויה בינינו אהבה בלי מצרים והיו מוסרים אלי בכל לב, ומעולם לא נמנעתי להזכיר ביקורת בחריפות והם התענגו על זה (כי מטבע החכמים להתענג על מיתבי יותר מ"תניא נמי הכי", כמו שאמר רבי יוחנן בבבא מציעא) וגם אני מתענג עליהם³⁶.

[אמנם] מספרים, שפעם הלך לשמוע שיחה שהשמיע רבי נתן-צבי בפני תלמידי ישיבתו במינסק. אחרי השיחה ניגש אליו ה"סבא" ותמה:

- מה לידידי בביתי, הלא מתנגד הוא לשיטת המוסר?

השיבו החזון-איש:

- נכון מאד, אלא שלמתנגדי-המוסר הריני מתנגד הרבה יותר...

וכל ימיו היה החזון-איש מספר בהתפעלות יתירה אודות פגישתו, באותם ימי הנדודים, עם רבה של בילסק, הג"ר בן-ציון שטרנפלד, שעשה עליו רושם בלתי-רגיל בעבודת-השם הנלהבת שלו ובשקידתו הרצופה. הוא לא שכח אף פעם מלציין, כי במו עיניו ראה אותו לומד במשך לילה תמים כשהנו עומד על רגליו ואינו יושב לפוש אף לרגע.

פאר הדור, הוצאת נצח, חלק א עמ' רנ-רנג

רפאל חסמן

תורת המוסר – המורשה הרוחנית של יהדות ליטא

העיירה הליטאית צרת האופקים, שסגר עליה היער הרדום או האגם הנרחב, שביקתותיה נמוכות ועלובות, גידלה והוציאה אנשים עיירתיים מכונסים בתוך עצמם ומרציני סבר. לא לחינם היתה עיירה זו העריסה ובית-היוצר של תורת המוסר העגמומית והקדורנית, האכסניה והמולדת של המוסרנים, אותם אברכים ובחורים נקיי- לבוש ועגומי-מבט, מתנזרים מהבלי העולם הזה ועוסקים בשבירת היצר, שבשעות בין- הערביים הקיציים, רוויי הערגה והכיסופים הרומנטיים, היו יושבים באפלולית בית- המדרש ומתנועעים בהתלהבות על גבי העמוד וחוזרים, תוך דמעות-טוהר והתייסרות של תשובה וחרטה, על אימרות השגב והעגמה: "שיתברר ויתאמת אצל האדם מה חובתו בעולמו"..." "האדם חפשי בדמיונו ואסור במושכלו"..." "הסתכל בשלושה דברים ואין אתה בא לידי עבירה..."

תורת המוסר היתה לבחור ולאברך ה"ליטוואק" מה שהיתה החסידות להמוני יהודי פולין וגאליציה. היא שימשה לו מפלט ומשגב בתוך עמק הבכא של החיים העיירתיים האפורים. במקום האפקים הארציים הסגורים פתחה בפניו אפקים חדשים אינטרוספקטיביים בנפש האדם פנימה. במקום הדרך הנוחה והמתרוננת של החסידות, הגורסת עבודת ה' מתוך שמחה וחיוב החיים, "בשני יצריך" - בא האברך הליטאי עם תורת העולם החמור של המוסרנות, התורה הדורשת מן האדם "עבודה על עצמו" בלי הרף, שבירת היצר והרצון על כל שעל, שיפור המידות וביקורת עצמית בכל יום ובכל שעה, "בכל דרכיך דעהו" כחוק חיים ואורח חיים.

³⁵ כוונתו כנראה להג"ר יצחק וולדשיין, מבחירי תלמידיו של הסבא מנוברהדוק וראש ישיבת "בית יוסף" בפנינסק ואוסטרובצה מחבר הקבצים "אל המבקש". במשך שנים רבות היה קשור עם החזון"א בידידות אמיצה, והרבה להיפגש אתו בכל הזדמנות ולשוחח ארוכות בסוגיות מוסרניות עמוקות.

³⁶ קובץ-אגרות, ה"א, אגרת קנד.

תורת המוסר - במקביל לדרך-הלימוד המיוחדת של הישיבה הליטאית ה"מתנגדית" - היא הפרי הטיפוסי והאורגאני של העיירה היהודית הליטאית; המורשה הרוחנית הגדולה של יהודי ליטא, השתקנים והצנועים, הנוקשים מלבר ונלבבים מלגו; הצוואה הקדושה של אבותינו ורבותינו, אחינו וחברינו, שעלו בסערה יחד עם העיירה, המכורה הליטאית, שהיתה ואיננה עוד.

ספר יהדות ליטא, המחבר היה בנו של הרב יהודה לייב הסמן ששימש כ"משגיח" בישיבות טלז, חברון ועוד

פרופ' צבי קורצווייל

ר' ישראל מסלאנט על כוחות הנפש

ר' ישראל מסלאנט מבדיל בין שני סוגים של כוחות הנפש - אלה אשר אותם הוא מכנה "חיצוניים" או "ברורים", ואלה שהינם "פנימיים" או "כהים". (המעין בכתביו מקבל את הרושם שהיה מצוי במידה מסוימת אצל הספרות הפסיכולוגית הגרמנית בת-זמנו).

אכן, מהם הכוחות הברורים ומה הם הכוחות הכהים עליהם מדבר ר' ישראל מסלאנט? את הכוחות הברורים הוא מזהה עם מניעי מעשינו והתנהגותנו הנמצאים "באופן ברור" מעל לסף ההכרה. את מהות הכוחות הכהים הוא מדגים בשתי דוגמאות מאלפות:

א. "למשל כאשר נתחיל ללמוד אל"ף בי"ת או שפה אחת אשר לא נדע, כמה תכבד עלינו עד אשר נדע האותיות, ואחרי זה לחברם עם תנועות לתיבה, ולצרף כל התיבות למשפט שלם. אמנם אחר כך, כאשר הורגלנו בהשפה, בהחיצוניות, אז נוכל כמעט כהרף עין לראות ולהבין משפטים רבים כאחד וכלי הדיבור מוצאים מעצמם הדברים כרגע למענהו, מבלי שידע האדם איככה נעשו, כי יתהוו בהאדם בפנימיותו התקשרות ממשפטים רבים, ויוצאים כרגע מבלי אשר ידע האדם בעצמו, אמנם המה בהאדם במצב כהה ורק על ידי התעוררות קלה מהאדם יצאו ויתראו לפנינו ברורים ונכוחים. כן במידות האדם, בהכוחות הפועלים עליו ישנם גם כן שניים, חיצוניות ופנימיות, כהות וברורות".

ב. הדוגמא השנייה מתבססת על הפסוק בפרשת "וירא" המתאר את עקידתו של יצחק, שם נאמר: "וישם אותו על המזבח". ולפסוק זה מוסיף המדרש: "היו דמעות מנשרות ונופלות מעיני אברהם עד שהיתה קומתו משוטטת בדמעות", ושם איתא: "הקב"ה רואה את האב מעקיד בכל לבו". ולכאורה המאמרים סותרים זה את זה, כי אחרי אשר היה מעקיד בכל לב, איך יוכל להיות כי יזלו כל כך דמעות מעיניו; אמנם לפי דברינו צדקו יחדיו, כי מה שאמר הילקוט מעקיד בכל לב, זהו בכוחותיו החיצוניים, אשר היו באברהם במדריגה היותר נעלה להתגבר על הפנימיים במעשה, אבל הדמעות היו נושרות מהכוחות הפנימיים אשר פעולתו יותר חזקה בכלל תכונת האדם, ומזה נראה בעליל כי גם באברהם אבינו, אשר מי לנו גדול ביראתו וצדקתו, על כל זאת פעלו הכוחות הפנימיים עליו פעולה עזה, להוריד דמעות אף כי המעשה היה בשלימות גדול ועשה בלב שלם, גם בשמחה, כמבואר במדרש".

בשתי דוגמאות אלה מתברר כי בדברו על "כוחות כהים" כוונתו ל"בלתי-מודע" או למה שמכנים הפסיכולוגיים תת-הכרה; כי הן התהליכים האסוציאטיביים המובאים בדוגמא הראשונה - בתיאורו של תהליך לימוד הקריאה - והן האינסטינקט האבהי אליו הוא מתייחס בדוגמא השנייה בדברו על עקידת יצחק - מקורם בתת-הכרתו של

האדם. האינסטינקט האבהי הוא כה חזק, שהוא מתגבר על כל אינסטינקט אחר, אפילו על רגש הפחד, כי הוא פועל באופן ישיר לטובת קיום המין האנושי, בעוד שיתר האינסטינקטים פועלים רק לטובת קיום הפרט, אשר הטבע דואג להם פחות.

נשאלת איפוא השאלה: איך חודר לימוד המוסר, לפי דעתו של ר' ישראל מסלאנט, עד לעמקי הנפש הבלתי מודעת והתת-הכרתית?

חידושו העיקרי של ר' ישראל מסלאנט בתארו את התהליך הפסיכולוגי שבלימוד המוסר הוא בזה, שהוא דורש הפעלת הרצון והכוחות הרגשיים בהתבוננותו של האדם באידיאל המוסרי הגלום בכתבי הקודש, במאמרי חז"ל ובמוסר החכמים. לדבריו, יש צורך בלימוד המוסר "בשפתיים דולקות", "בהסתערות הנפש" וב"התפעלות עצומה". בדרוש ט הוא נותן תיאור מעניין של כוחות השכל מחד גיסא, ושל כוחות הרגש וההתפעלות מאידך גיסא: "השכל, זה כוחו ומעלתו להתפשט על כל גדותיו להתהלך ברחבה, לחפש ולבקר על כל צדי צדדים. לא כן ההתפעלות, זה דרכה לקבץ כל כוחות נפשו, אל הדבר אשר עליו יורה זיקי התפעלות, עד אשר כמעט כל יתר כוחות נפשו שכוחים וניכבים לשעתו, לפי ערך חוזק ההתפעלות".

תיאור זה מעניין ביותר; הוא מסביר באופן ברור למדי את התהליך הנפשי של ההתבוננות הדתית; אותו ריכוז עצום של כל הכוחות הנפשיים בדימוי אחד, פסוק אחד או אפילו מלה אחת, תוך כדי התעלמות מוחלטת מכל עניין שהוא, כולל האני עצמו.

לזאת מתכוון ר' ישראל מסלאנט בדברו על קיבוץ כל כוחות הנפש "אל הדבר עליו יורה זיקי ההתפעלות". אותו ריכוז עצום "עד אשר כל יתר כוחות נפשו שכוחים וניכבים", מתאפשר לדעתו של ר' ישראל על ידי לימוד והתפעלות ממאמרי חז"ל ולדברי מוסר של חכמים המדברים על הכשרת המידות וחיי נצח, "לחזור עליהם כמה וכמה פעמים, עד אשר יתפעל וירגיש בנפשו חסרונו". התוצאה הנובעת מנסיונות חוזרים ונשנים כגון אלה, היא מה שר' ישראל מכנה בשם "תיקון המידות".

כדאי גם להזכיר כי ר' ישראל מבחין בין כיבוש יצר הרע לבין תיקונו, דהיינו הפיכת הרע לטוב. הוא מדגיש כי ההפיכה עדיפה על הכיבוש, משום ש"אי אפשר תמיד להגיע למידת הגבורה של הכיבוש אשר קשה לסבול אותו". ומשום ש"המידות הכבושות יכולות להטיל ארס בכוח השכל". הארס שהכיבוש מטיל בכוחות הנפשיים של האדם מזכיר את התוצאות השליליות שב"דחיקת" (Verdraengung) התשוקות. גם בזאת ניכרת הקבלה ברורה להשקפה הפסיכואנליטית של זמנו.

"תיקון המידות" הבא כתוצאה מתרגילי ההתבוננות שהזכרנו לעיל, איננו פרי הבא לאלתר ואף לא לאחר ניסיון חד פעמי; אלא דרוש שהאדם יכשיר את לבו על ידי לימוד התורה ושאיפה ממושכת לתיקון מידותיו וכיבוש יצרו. על כן מעודד ר' ישראל את תלמידיו וקורא להם שלא להתייאש בראותם כי הנסיונות הראשונים אינם נושאים פרי: "אל יפול לבו בראותו כי לא נשאר שום רושם בלבבו, וידע נאמנה, כי התפעלותו לא עלתה בתוהו, רק הניחה ברכה בלתי נרגשת לחושי בשר, עד אשר ירבו, ואז יכו שורש להוציא פרי צדק. וכאשר רסיסי מים, אם ירדו טיף טיף על האבן ימים ושנים הרבה, ישחקה, אם שבטיפה הראשונה לא היה נראה ונרגש, כן מאמרי חז"ל על לב האבן, יהפוך במ למרבה, ויפלו לבבו".

ההשפעה הפסיכולוגית שבהישנות קריאת פסוקי תהילים ומאמרי חז"ל, אחרי תהליך ממושך של התבוננות וריכוז הנפש, משתקפת גם בנוסח תפילת נעילה ביום כיפור, המסתיימת בקריאת ה"שמות" שבע פעמים; או בקריאת י"ג מידות שלוש פעמים, בתפילת החגים. החידוש שבשיטת ר' ישראל מסלאנט הוא בכך שהוא מציע "תרגול הנפש" spiritual exercises כגון למטרות מוסריות, לתיקון האופי והמידות. תרגול מסוג זה משאיר את רישומו בכוחות הכהים בתת-הכרתו של האדם, אשר ברצונו להפעילם.

בשיטה המוצעת על ידי ר' ישראל קיים זיהוי מוחלט של האדם עם האידיאל המוסרי הגלום בפסוק או במאמר אשר אליו הוא מתבונן, והמטרה היא רק לעורר את הנפש ולעזור לאידיאל זה לחדור לעמקי נפשו. חינוך האדם וייעודו, משרד החינוך התרבות האגף לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ג

פרופ' דב רפל ז"ל

החינוך והלימוד בישיבות נובהרדוק

בישיבות המוסר מיסודו של ר' ישראל סלנטר נלמדה ספרות המוסר כחלק אורגני של סדר היום. זמן הלימוד היה בדרך כלל בערב, לפני תפילת ערבית. בודדים עיינו בספרות המוסר גם בשעות אחרות. בישיבות נובהרדוק היו 3-4 זמנים של לימוד מוסר, כל פעם בדרך אחרת. באמצע היום סמוך לצהריים היה מתנהל משא ומתן קולני בענייני מוסר ומידות. זוגות או שלשות היו מהלכים בחורי הישיבה לארכו ולרחבו של אולם הישיבה ומתווכחים בענייני מוסר בדרך הדיון התלמודי. נושא הדיון היה יכול להיות בירור מובנו של קטע באחד מספרי המוסר, או ניתוח מוסרי של מעשה, אמיתי או היפו- תטי, או בילוש אחרי היצר הרע בדרך של ניתוח פסיכולוגי של מניעי התנהגות. הזוגות ב"בירז'ה"³⁷ היו מורכבים בדרך כלל מתלמיד ותיק וטירון. בדרך זאת חינכה הישיבה את תלמידיה החדשים, ומאיךך – דיווחו התלמידים הוותיקים לממונים עליהם, ואלה - למשגיח ולראש הישיבה, על אפיו ואי- שיותו של כל תלמיד חדש. בשעות הבוקר היה מתקיים במשך שעה קצרה "לימוד בהתפעלות". מורשה זו של ר' ישראל סלנטר היתה מקובלת בכל ישיבות המוסר, בנובהרדוק היא הגיעה לקיצוניות. "הלימוד בהתפעלות" לא היה מכוון לרכישת ידיעה, כי אם לריכוז כל התודעה, או, יותר נכון, לצמצום כל התודעה במשפט אחד קצר – ספק מאמר, ספק סיסמא - שהתלמיד היה חוזר עליו פעמים אין ספור, ולא משום שקשה היה להבינו. אדרבא, רוב המשפטים היו פשוטים בתוכנם וידועים היטב מלימוד קודם. תוכנם היה בדרך כלל הבלטת פחיתותו ואפילו שפלותו של האדם, וביטול ערך חיי העולם הזה בכלל, וערך הקניינים הגשמיים בפרט. כל חזרה על המשפט היתה מעין הלקאה עצמית, והחזרה הריתמית ובקול בוכים, על המשפט הקצר והידוע, הביאה את התלמיד למצב טרום-אכסטטי. הוא לא פיזם את המשפט מתוכו, כי אם קבע אותו כבפטיש ובמסמרות - בתוכו. עוד לא הגיע לטשטוש החושים, אולם כבר הגיע לטשטוש המחשבה הביקורתית. השינון לא היה דרך שיקול-דעת והבנה, השכל הפסיק את פעולתו, הן בשל מצב "ההתפעלות" בו היה נתון התלמיד, והן מפני שלא היה בו צורך. המשפט חדר אל שכבות הנפש הנעולות בפני מחשבה רציונלית, וזו היתה כוונת השיטה.

חבורות וועדים

³⁷הכוונה ל"בורסה" שבה דנו לא על מניות פיננסיות, אלא על מוסר אישי (העורך).

הזוגות בעת ה"בירז'ה" היו מורכבים, כאמור, מתלמידים ברמות שונות. תלמידים השוים זה לזה בוותקם וברמתם היו מאורגנים ב"חבורות". מספר התלמידים ב"חבורה" לא היה קבוע, בדרך כלל - מסביב לעשרה. בראש כל חבורה עמד "ראש הוועד" שלא היה מבני ה"חבורה" כי אם מוותיקי הישיבה ומנאמני ראש הישיבה. לידו היו שני סגנים, מבני ה"חבורה" המצטיינים, ואלה נקראו "מחזקים". ה"חבורות" היו נפגשות שלוש פעמים בשבוע לשיחה מוסרית. אחת מאלה היתה נקראת "וועד". ב"וועד" היו קובעים את תוכנית השבוע, מה יהיו הנושאים בהם יעסקו, מה הפעולות שיש לבצען. ב"וועד" היו דנים על ענייני ההתנהגות של בני ה"חבורה", הן בקיום מצוות שבין אדם למקום והן בדברים שבין אדם לחברו. בשיחה השתתפו בדרך כלל כל בני ה"חבורה" והיא נמשכה שעתים ויותר, תפקידו של ה"וועד" היה איפוא, כפול - ביקורת העבר והדרכה לעתיד.

דעות שונות נאמרו על ערכו המחנך של ה"וועד", לחיוב ושליה. כל אחת משקפת, בדרך כלל, את ההתרשמות האישית ואת הזכרונות של בעל הדעה. במקובץ, ניתן ללמוד מהדעות השונות על האפשרויות החינוכיות של ה"וועד" ועל סכנותיו. הרבה מאד היה תלוי בראש הוועד. השיחה היתה צריכה להיות גלויות לב ולבבית, תוכחת מגולה מלווה אהבה מסותרת. באותם "וועדים" שבהם היה הדבר כך, היתה השיחה אמצעי חזק ביותר לחיטהרות אישית ולחיזוק הקשר החברתי. הוידוי היה וידוי של אמת, והתוכחה - הדרכה לשם תיקון. מאידך, עלולים היו ה"וועדים" להסתאב וליהפך להצגה של שקר, צביעות וקנטרנות. הצלחת פעולת ה"וועדים" היתה תלויה גם בטיפוסי התלמידים אשר נזדמנו שמה. עבודה חינוכית גדולה היתה יוצאת ממפגש הטיפוס המגשש עם הנסער. הראשונים קבלו חיזוק והדרכה והאחרונים התעוררו לחשבון הנפש. המגששים שאלו והנסערים השיבו. אולם במהלך השיחה, כבשיחה אפלטונית, יכלו המגששים להיגלות כיודעים להשיב יותר מהנסערים.

החלוקה למגששים ונסערים לא היתה זהה עם חלוקה טיפולוגית אחרת, שהיתה מקובלת בישיבות המוסר - "למבקשים" ו"עובדים". ה"מבקשים" היו אנשי עיון, ועסקו בעיקר בבירור בעיות המוסר, מתוך הספרות ומתוך המציאות החברתית. דרכם היתה דרך העיון בספרות המוסר, ופרשנות הכתובים, המדרשים ואגדות חז"ל בדרך רעיונות המוסר. דרך זו היתה שלטת בקלם ובסלובודקה. בנובהרדוק התלבט ה"עובד", אשר ביקש להגיע לשלימות מוסרית על ידי הגשמה מלאה של רעיונות המוסר של ה"סבא" מנובהרדוק - אמיצות, הפקרות, ביטחון בלי השתדלות, ועוד.

לפעמים היה מתקיים דיון מוסרי בלתי רשמי, שהיה קרוי "חוג" (ראד"ל באידיש). אחד "המחזקים" או "ראשי הוועד" היה מתחיל להסביר לאחד התלמידים נקודה שתומה בתורת המוסר. מתוך שהנושא עניין גם אחרים ומתוך שהמסביר היה נחשב לבר סמכא, נקבצו ובאו תלמידים אחרים והקיפו את שני הראשונים במעגל והקשיבו לשיחתם.

תלמידים ותיקים של נובהרדוק היו רשאים לשנות במקצת סדר יום זה. "פעולות" שונות היו טורדות אותם משעות הלימוד המשותף וכדי לתקן את החסר היו באים לישיבה בשעה מאוחרת ביותר, אחרי חצות, או לפנות בוקר, ועושים את חשבון נפשם.

ספר סנהדראי, תל אביב תשל"ב, עמ' 444-440

הרב ד"ר יונה בן ששון ז"ל

תנועת המוסר ואסכולת וולוז'ין רצף ותמורה - השוואה טיפולוגית

עולמה הרוחני ומשנתה החינוכית של אסכולת וולוז'ין

אסכולת וולוז'ין הנדונה בעיון זה, היא כינוי לתשתית התיאורטית ולדמות החינוכית של ישיבות ליטא במאה הי"ט. אם ישיבות אלו מהווה ישיבת וולוז'ין, שנוסדה בשנת תקס"ג (1803). מייסדה של ישיבה זו – אם ישיבות ליטא - ר' חיים מוולוז'ין, תלמיד הגר"א, הוא אשר העלה משנה סדורה של הגות מעוגנת במסתורין, לפיה היעוד העליון של האדם הוא תלמוד התורה.

מכלול אלה התכנים של המשנה העיונית - לרבות מחשבת החינוך - של אבות אסכולת וולוז'ין, הוא שעיצב את דמותן של ישיבות ליטא ואת האידיאל החינוכי - האידיאל של תלמיד-חכם, למדן.

תנועת המוסר - רדף ותמורה

גם לתנועה זו אבות מעצבי הגות עיונית ומשנה חינוכית. אבות אלה - ר' זונדל מסלנט ור' ישראל סלנטר - הם, ישירות או בעקיפין, תלמידי ראשי ישיבת וולוז'ין: ר' זונדל מסלנט הוא תלמיד ממש של ר' חיים מוולוז'ין, ור' ישראל סלנטר - עמוד התווך של תנועת המוסר ומשנתה - קיבל תורה מר' זונדל. השקפת שיטת המוסר, עיקריה שניים: בין אדם למקום - יראת שמים ועבודת השם בדבקות, ובין אדם לחברו - אחריות והקפדה חמורה להווייה מוסרית ומעשים טובים. האידיאל של "בעל המוסר" הוא אסקטי (סגפני) מיעוט עניין בעולם הזה והתמסרות לעבודת ה', וחינוך עצמי קפדני לפרישות והעברה על המידות. החינוך המוסרי נעשה ע"י הדגשת הבחינה של יראת ה'. ותיקון המידות, בתלמוד תורה, על-ידי לימוד ספרי מוסר, וכן ע"י שיחות-מוסר והדרכה אישית. לחינוך המוסרי נועד זמן מיוחד בתוכנית הישיבה, ולפעמים גם יוחד מקום לכך - בית המוסר.

תמורות עקב מיעוט-דמות דרכה של תורה, במהלך מימושה בישיבה

בעניין הדרך החינוכית של הישיבה הליטאית מסתכמים שני גורמי תמורה:

1. עידן תגובה במחזוריות ההיסטורית-רוחנית של הערכים תורה - יראה.

"דורות הראשונים היו קבועים כל ימיהם בעסק והגיון תוה"ק (תורתנו הקדושה)... עד שכמה מהתלמידים שמו כל קביעתם ועסקם רק בפלפולה של תורה לבד, ולא זולת כלל..."

לזאת התעוררו עצמם כמה מגדוליהם... ומילאו את ידם לבוא בתוכחות במוסרים ומידות, וחיברו ספרי יראה להישיר לב העם להיותם עוסקים בתורה... ובעבודה ביראת ה'..."

והן עתה בדורות הללו בעוונותינו הרבים, נהפוך הוא. הגבוה הושפל. שכמה וכמה שמו כל עיקר קביעת לימודם... רק בספרי יראה ומוסר באומרם, כי זה כל האדם בעולמי... כתר תורה מונח בקרן זוית³⁸.

הר"ח מוולוז'ין מבהיר בזה בצורה קולעת את המחזוריות תורה - יראה. התקופה שהר"ח מתאר הם ימי התמורה שמצא בימיו: היו ימים בדורות הראשונים שהעמידו הכל על ערך אחד - תלמוד תורה, ואז באה התמורה של ימיו: "הגבוה הושפל... עיקר... רק... יראה ומוסר... כתר תורה מונח בקרן זוית. ר' חיים רואה כיעוד - החזרת עטרה ליושנה - העמידה בראש - תלמוד תורה - כערך עליון. אמנם להלכה הוא רואה כנכון סינטזה, כפי שהיה לפני השתלטות היראה, היינו "להיותם עוסקים בתורה... ובעבודה ביראת ה'". אבל ההשקפה כי התורה היא "הגבוה", היא עיקר, גרמה להעמיד בישיבות ליטא הכל על אחת, על תלמוד תורה. וכך נתבקשה תגובה, תמורה מחזורית: שימת דגש על "היראה" שהוזנחה - וזהו פועל תנועת המוסר וישיבות המוסר.

2. תחושת רפיון חינוכי ותסכול חברתי.

שלושה נתונים בצורות ההמשך של ישיבות ליטא היה בהם כדי לעורר תחושת רפיון ותסכול:

ראשית, ההשקפה כי תלמוד תורה מהווה ערך עליון בקיומו של האדם - ואף של היקום בכללו - תובעת, כאמור, התמסרות בלעדית לו. ברם, בפועל הרי הועמד הלימוד בלעדית על השקלא וטריא בסוגיות שרובן דיני ממונות, ועיסוק זה בתורה לא היה בו כדי צידוק לתביעה זו מבין הישיבה.

זאת ועוד. הרי עצם ההתנזרות מהצלחות חומריות ומצרכי קיום הוא מלכתחילה מהווה ניסיון לצעיר הנמצא בלבטים של בחירת דרך חיים.

לזה הצטרפו גם ההשפעות של התמורות בחברה דאז - התרבותית והחברתית. במיוחד הטביעו רושם בישיבה ולומדיה הלכי הרוח של "השכלה" שרווחו בקרב הדור הצעיר. צרוף זה של נתונים של רפיון ותסכול כיוונו לתמורה בעולם הישיבות, שתשים מחסום לסחף וסיכונים. ותנועת המוסר היוותה בדיעבד תגובה כזו³⁹, כי ישיבת המוסר - ערכיה ותכניה - סיפקו מניע דתי-רגשי חזק כמשענת לבן הישיבה בלבטיו: ראשית הרי לימוד המוסר הוסיף לישיבה נושא לא הלכתי-מעשי, אלא רעיוני-ערכי. ואף הראייה של ההלכה המעשית כוונה לבחינה מוסרית-מחייבת. זאת ועוד, הלימוד של המוסר גם חינך לביטול חשיבותם - הן של הצלחות חומריות, והן של הישגי ידענות ותרבות, בהיותם נעדרי ערכיות דתית-מוסרית.

תמורות ביסודות העיוניים מסתורין - מוסר

היסודות העיוניים של "אסכולת וולוז'ין", מקורם במשנתו העיונית של ר' חיים מוולוז'ין. יסודות אלה מעוגנים כולם בספירה של המסתורין. משנה זו סבורה, כי משמעות המסתורין של התורה היא אמיתה של תורה, ואילו מעשה תלמוד תורה, בפרט אם הוא חודר לעומק המסתורין שבה, מקיים את היקום. משום כך משנה זו תובעת להגיע בלימוד התורה עד ל"צפית למרכבה" "ולהשיג ג"כ סתרי פלאי מעשיו וחקר כבודו".

³⁹חרות של ה"השכלה", בכינויה "לימודי חול" מפורשת אצל ר"י סלנטר העומד גם על התסכול עקב המצב החברתי כלכלי: "אף בימינו נמצאים.. צעירי ימים... אשר מוכשרים המה... אבל מרביתם לא עשירים המה, וחבלם לא נפל בנעימים עלי חלד... לא יעצרו כוח להתמיד... בלימודים... כי... תגבר דאגת מחייתם... כי לא כימים מלפנים הימים האלה לנו, צרכי החיים נתרבו בימינו והפרנסה נתמעטה" (אבן-ישראל, מאמר בענין חיזוק לומדי תורה"ק, עמ' ע).

שעל ידי עסק האדם והגיונו בתורה הקדושה הוא משיג להתנוצצות אור בחינת הנשמה בו להשכילו בעמקי רזין קדישין דיליה, שאז מכונה בשם ישראל כידוע בזוהר הקדוש.

המשנה ההגותית של "אסכולת וולוז'ין" מתמצית בשניים:

אמונה במסתורין כעיקר המשמעות של היהדות - מצורף להכרה כי התורה היא המכנסת בתוכה משמעות זו, והיא עיצומה שלה - מעמיד תלמוד תורה כערך העליון ושיא הייעוד של האדם. ברם, השקפה זו מוליכה לדעה, כי האידיאל של תלמוד-תורה הוא רובד המסתורין של התורה. שהלא הוא אמיתה של תורה, ומטעמו הלומד "משיג להתנוצצות אור בחינת הנשמה בה... רזין קדישין דיליה שאז מכונה בשם ישראל".

אלא שעיסוק במשמעות של מסתורין שבעמקה של תורה - לא הגיע לידי מימוש. ויש טעם לכך: הקטגוריות של עיסוק בהוויות אביו ורבא אינן מוליכות למשמעות העיונית של התורה, ובודאי - לא לזו של מסתורין. ואילו לעיסוק במסתורין כלימוד נפרד, בזמן ובשיטה, לא יוחד מקום במסורת של תלמוד תורה. כך הועמדה הישיבה על טיפוח ההכרה בכוחה המעמיד, עיונית וערכית-דתית, של ההלכה עצמה.

והנה חלל זה של העדר העיסוק הלימודי- השיטתי במשמעות העיונית-אמונית של תלמוד תורה - נתמלא על ידי שיטת המוסר. משמע, ישיבות המוסר היוו תגובה לחסר זה; במקום משמעות עיונית של תורה בחינת מסתורין - מעלה ישיבת המוסר משמעות עיונית אחרת: תלמוד המביא לידי מימוש ערכי-עצמי של הלומד. נוסח אחר - תלמוד-תורה שלצידו עיון של יראת שמים, ומוסר הנושא איתו דבקות בעבודת ה' ותיקון במידות ובמעשים טובים.

תמורות בתפיסת אדם ועולם

שני פנים לאדם: מופלא בחביוני מסתורין - רב לבטים בנפש פנימה. תפיסת מהות האדם באספקלריית מסתורין, כפי שהדבר מוצג במחשבתו של ר' חיים, רואה אותו בקטגוריות שלא מעלמא הדין. זהו דיוקן של אדם שמרובה בו המופלא, ואחוז הוא במופלג - מחוץ לאדם הטבעי ועולמו - מעורה הוא בחביוני מסתורין, אחרת היא דמות האדם נוסח שיטת המוסר. הדרישה להווייה של יראת שמים ודבקות בעבודת ה' וטיפוח אישיות מוסרית, הולכה למגמה הפוכה - לפנייה לעולמו הפנימי של האדם, ולמבחן קיומו הממשי, האישי והחברתי. תמורה זו תבעה הכרה של האדם לפי המציאות הארצית. זאת ועוד, כתוצאה מההסתכלות באדם, במציאות קיומו, הגיעה תנועת המוסר לדעות משלה על כוחות הנפש ופעולתם. ודעות אלו הפכו לחלק של שיטת בעלי המוסר, והובלעו בתכני הלימוד בישיבות המוסר.⁴⁰

בין שני עולמות: עולם באספקלריית המסתורין, וכמראה המציאות. תמונת העולם של ר' חיים היא אופטימית. לא הרע והרוע הם מרכז התמונה. משנה זו צופה בעולם מתוך המסתורין האלוהי, וכחלק ממנו. והיא מגיעה לתיאור אידיאלי-אידיאלי של עולם. האצלה אלוהית. זוהי מציאות רוחנית דינמית, בה העולמות משתלשלים זה מזה מתוך זיקה של האצלה, והאדם ופעילותו הערכית מעורים בעולמות, וקובעים קיומם ותיקונם של עולמות אלה. ברם, המציאות ההיסטורית-יהודית של הדורות ההם - קשה היה ליישבה עם תמונת עולם אופטימית כזו. מלחמת הקיום של היהודים כבדה ברוסיה דאז. ובמצב כזה נמצא כיוצא- דופן מבט אופטימי של עולם שכולו טוב כביכול.

⁴⁰ לדעת ר' חיים פועל האדם בעולמות מתממש במעשה תלמוד תורה.... ואילו אצל בעלי המוסר הרי האדם - טבעו, כוחותיו, וחיוכו המוסרי - הם עיקר התוכן של משנתם.

ושיטת המוסר היא גם בכך תגובה בתחום של יסודות העיון. שיטה זו נטשה את התפיסה המיסטית-אופטימית. תמונת העולם של שיטת המוסר - מרובה בה פסימיות ביקורתית. ובתוך עולם זה שרוי אדם הנאבק עם עכבות טבעו ועם פגמי העולם. וברור כי תפיסה כזו תאמה יותר את המציאות הקודרת של התקופה.

קיום: ערכים לעומת צרכים – מחויבות לקיום ערכי לפי שתי השיטות

"אסכולת וולוז'ין" - בהמשך לדעת היהדות בכל הדורות - רואה ייעוד האדם בקיום ערכי. במרכז ערכיות זו מציבה "אסכולת וולוז'ין" את הערך הלימודי - תלמוד תורה. גישה זו יש בה משום קביעת כיוון של חיים התובע דבקות חמורה בתלמוד תורה בחינת "לית אתר דפנוי מיניה". לפי זה כל תחום החיים המעשיים הוא אך טפל ליעוד הקיומי-ערכי של תלמוד תורה.

וגם שיטת המוסר המשיכה בתפיסה זו ואף חיזקה אותה. אבל יש גם ביסוד זה תמורות:

היעוד הקיומי הורחב בשניים: בתחום הלימוד התוסף למערך היעוד, העיסוק ביראת שמים ודבקות בעבודת השם, ופנייה לענייני מוסר שבתורה ובספרות המוסר. ותמורה שנייה - צרוף קיומיות של יראת שמים ומעשים-טובים, כשקולה לתלמוד תורה ולמעלה מזה.

דרכה של תורה - יסודות חינוכיים ומיתודולוגיים דרכה של תורה

'ותלמוד תורה כנגד כולם'. התורה בשיטת המוסר, כבמשנתם של אבות הישיבה - קדושה היא בכל גילוייה. ו"גופי" התורה - ענייניה ההלכיים מעשיים קובעים גם לגבי אורחות של מידות ומוסר. כי התורה לדעת שיטת המוסר - כמו במשנתה של "אסכולת וולוז'ין" - מנחה אדם ביעודו על מילואו. משום כך נשמר גם בישיבות המוסר מעמדה של התורה כערך המרכזי בחיי הלומד.

ברם, אף בתחום זה התחוללה תמורה: בישיבות המוסר הוכר לימוד המוסר כשייך לגופו של תלמוד תורה.

לפי זה תלמוד תורה ממשיך לשמור על מעמדו הערכי והיעודי המוחלט, וממשיך להוות נושא לימודי וללא תחרות. אלא בשניים חלה התמורה: הדגש בתלמוד תורה גופו מושם על המשמעות הערכית המוסרית שבתלמוד תורה וקיומה. ושנית – הוכללו בתחום של תורה עצמו.

יסודות חינוכיים

היסודות החינוכיים של "אסכולת וולוז'ין" הם: איכות הלימוד, ערך הלימוד ויעד הלימוד.

א. איכות הלימוד: היגיון-חוויה לימוד התורה לשיטת "אסכולת וולוז'ין" הוא השכלתי באיכותו. היסוד השכלי נחשב כקטגוריה קובעת במעשה הלימודי ובהערכת אישיותו של האדם, וגם כקובע ומנחה הווייתו הרוחנית של האדם. כי משנה זו קובעת - מתוך שהיא צופה בדברים באספקלריה של מיסתורין – שהעיסוק בתורה לאמיתה הוא מעשה מושלם ומתקן עולמות. ברם, לימוד התורה נוסח שיטת המוסר

חייב תמורה באיכות הלימוד. לפי שיטת המוסר לא די בלימוד בן איכות שכלית בלבד, גם אם התוכן עצמו תורני. שיטת המוסר תבעה לתור אחרי הכוחות שבאדם שבידם להביא את הלומד להזדהות מודעת עם המשמעות הדתית של הלימוד, ועם המשימה של הגשמת הצויים והחיובים הכלולים בו. מכאן באה המגמה של לימוד בעל איכות של חוויה. כי החוויה היא אם ההתפעלות וההתלהבות, ואלה נושאות בתוכן את הסיכוי לתרגם את הלימוד של ידע לתוכן מעצב אישיות של "ירא שמים" ו"בעל מידות".

ב..יעד הלימוד - "לשמה": לשם אמיתה של תורה - לשם מצוות ומעשים טובים "אסכולת וולוז'ין" בניסוחה העקרוני - נוסח משנת ר' חיים - העמידה באופן חד-משמעי את היעד של לימוד תורה "לשמה", על הבנת התורה לאמיתה, "לשמה... לשם התורה... לידע ולהבין⁴¹. שיטת ר' חיים יכלה לכלכל דעה זו בדבר הערכיות העצמית של הלימוד וההישג של ההבנה בגלל המשמעות המטה-אנושית של לימוד תורה בתמונת-עולם של מסתורין.

ברם תפיסה זו של "לשמה" אינה מתיישבת בנקל בהשקפת עולם של משנת המוסר; הרי לדידה, המעשה המוסרי והאמוני הוא יעד עיקרי של הלימוד. משום כך באסכולה זו הגדר של "לשמה" הוא – לשם יראת שמים ומעשים טובים.

ג. תכלית: עיון – שימוש ישיבות ליטא דבקו בנאמנות במוסרת של אסכולת וולוז'ין - מורשת משנתו העיונית של ר' חיים - באשר לרישומו של תלמוד תורה ביקום. יסוד במשנה זו הוא התוקף הקיומי של תלמוד-תורה גופו; הוא, הלימוד, בונה ומקיים עולמות ואנושות. קרי, הלימוד עצמו הוא המעשה המושלם ואילו השימוש - הדבקות ביראת שמים ובמעשים טובים - לא רק מותנה בלימוד התורה, אלא הוא גם מישני לגביו. משמע, התכלית המוחלטת של המאמין היא תלמוד תורה. לא כך דעת שיטת המוסר. היא מכניסה תמורה בתפיסה האמורה. אמנם אין היא מוותרת, ואף לא מזלזלת בלימוד תורה. אבל, דוגמת עולם החסידות, עושה היא את הלימוד, את העיון, מותנה; הלומד צריך לשוות לנגד עיניו את שימושה ומימושה של תורה, היינו – את המעשה של יראת שמים, והוויה מוסרית. יעד זה הוא התכלית הסופית של המאמין⁴².

חזות לתמורה - תחומי תמורה בעתיד

כל מה שיחסר לאדם מחכמות העולם, נגד זה יחסר לו עשרת מונים מן התורה. (דעת הגר"א עפ"י הקדמה לספר "אוקלידס" לר' ברוך משקלוב)

א. תחומי התמורה של מרכזי התורה שלאחר-השואה

תחומי התמורה במרכזי התורה שלאחר-שואה הם בכיוון התמורה שחוללה תנועת המוסר בשעתו. היינו התמורה היא - בצירוף של מרכיב נוסף לצידו של תלמוד תורה, ולא בתלמוד תורה עצמו.

⁴¹נפש החיים, שער ד, פרק ג ע"ב.

⁴²שנתו של אבי "אסכולת וולוז'ין", ר' חיים מוולוז'ין, קובעת מפורשות תוקפו של "עיון", תלמוד תורה - יסוד קיום העולמות – כיעוד העליון של המאמין. העדפתו על עיסוק במוסריות ויראת שמים מנומקת בכך שתלמוד תורה הוא המעולה שבעיסוקים גם למטרה זו. ביטוי ספרותי-ייחודי לתוקף המוסרי של תלמוד תורה לגופו - ואף למושלמותה ואמיתה של מוסריות זו יתר בהרבה על מוסריות של בעלי מוסר - מצוי ביצירה של חיים גראדה. סופר זה מציג את בעל מחזה אברהם (חזון איש) כמושלם מתוך תלמוד תורה, לעומת צמח אטלס "בעל מוסר" שמוסריותו אינה מושלמת וחד-משמעית (חיים גראדע, צמח אטלס, עמ' 335).

ואמנם, כזה הוא בפועל הצירוף של "תורה ודרך ארץ", של תורה ומדע, בארה"ב ובארץ.⁴³ ואף השילוב של עיון נוסח "מרכז הרב", אף הוא איננו חלק של תלמוד תורה גופו, כי אם השלמה לציודו. ולבסוף, דרכה של תורה של הזרם שכונה "תורה ותקומה", הרי מלכתחילה מכוון לבנות שני יעדים בתחומים נבדלים - תלמוד תורה כמוסרתו בישיבות ליטא, ולציודו - היעד של מעורבות בקיום הערכי, הלאומי-מדיני, בעיקר דרך שירות בטחוני.

ב. חזות לתמורה בעתיד - גילוי "שבעים הפנים" של תורה עצמה

החזות לתמורה בעתיד ניתנת להתנסח ביעד לצרף את הנתבע כהשלמה של תלמוד תורה גופו, לא בגדר "זה לצד זה", אלא בחינת "זה מתוך זה". הווה אומר, אינטגרציה שתעשה לאחדות אחת תלמוד תורה והפנים האחרות של השתלמות בישיבות. במוגדר הכוונה היא ליעד לגלות בתורה עצמה פנים של "דרך ארץ" במשמעותה הרחבה והעמוקה ביותר של דרך זו.⁴⁴

(1) לימוד תורה שיכלול גם ידיעת התורה, בחינת חוק ומשפט של חברה ומדינה. דרכה זו של תורה נסללת על ידי הידע וההבנה שלה גם לפי היסודות, המושגים והערכים של חכמת אדם - חכמות חוק ומשפט של חברה ומדינה ושל מדעי החברה.

(2) לימוד תורה כמגלה יהדות באספקלריית מקורותיה כהשקפת עולם - כשיטה מקורית של הגות. קרי, לימוד מחשבת היהדות מתוך שורשיה במקורות ולפי היקפה כתורת חיים על מלואה. ועם זה - מתוך אינטגרציה עם דרך-ארץ, עם המיתודות, המושגים וההשקפות של ההגות האנושית. דעה זו ניתנת להתנסח כ"שבעים פנים לתורה", על דרך הדרש: כפנים שמתגלות מתוך החכמה של שבעים האומות. אינטגרציה כזו מקבלת אסמכתאתה מהקביעה "יש חכמה בגויים - תאמין" (איכ"ר ב, יז) והיעד הוא - להשתמש בחכמה כדי לחשוף מלוא החכמה שבתורה. כי אז נזכה לאידיאל העתידי של תלמיד חכם.

הגות יהודית במבחן הדורות, האגף לתרבות תורנית משרד החינוך, ירושלים, התשנ"ד, עמ' 201-183.

פרופ' תמר רוס

תנועת המוסר והבעיה ההרמנויטית (פרשנית) בתלמוד תורה

הרב וולבה, אחד ממנהיגי החשובים של תנועת המוסר היהודית בימינו, ראה את כל תכליתה של תנועה זו בהכשרת מלחמת חרמה נגד האינטלקטואליות המערבית, משום אמונתה האווילית של זו, שהמחשבה המופשטת היא המפתח להפנמת החכמה. לדעתם של בעלי המוסר, הידיעה הרצויה היא זו המתמזגת בדרך כלשהי עם לבו או עם עצמיותו של האדם, שלא כמו השכל היבש וההיגיון הקר, שאין מקומם בלב.⁴⁵ כמה מטענותיהם של בעלי המוסר נגד הריחוק המדעי נוגעות בנושא

⁴³נסיונות צרוף כזה מצויים באוניברסיטת בר-אילן.

⁴⁴התחלה כל שהיא לדרכה זו של תורה ניתן להבחין בישיבת הקיבוץ הדתי וישיבת ה"שילוב", נוסח ישיבת ההסדר הסמוכה לה.

⁴⁵לדיון בנושא זה ולמראי מקומות, עיין עבודתי: "המחשבה העיונית בכתבי ממשכיו של ר' ישראל סלנטר בתנועת המוסר", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. אוקטובר 1986, עמ' 65, 235 שם.

חקר החכמה בכלל,⁴⁶ אך הן מקבלות משנה תוקף כאשר הן מתייחסות לתכנים תורניים. שכן, לדעתם, כל משאה ומתנה של התורה עניינו בכוחות הנפש של האדם, וכל תכליתה אינו בהקניית חכמות והבנות תיאורטיות, אלא ביישומן למעשה ובמתן הנחיות כיצד להתגבר על מכשולי הניכור וההפשטה הכרוכים בעיסוק בחכמות אחרות. גם דברי הביקורת שמשמיע הרב וולבה נגד ההפשטה האקדמית אינם מתייחסים למחקר המדעי בכללו, אלא דווקא לענייני המוסר התורני, ובמיוחד הם מכוונים נגד אלה הרואים במוסר זה עניין של מחשבה מופשטת. לדעתו, הלימוד הנקרא היום "מחשבת ישראל" הוא כלי שאינו הולם את לימוד המוסר: "הגישה ההשקפתית אינה ראויה למי שרוצה לקנות תורה לאמיתה... ספרי גדולי המחברים שלנו תורה הם... הלומד אותם כדברי "מחשבה" הופך אותם מבחינת אור לבחינת חכמה אשר נטלו ממנה סגולת האור. ערכו של לימוד כזה "נגוע" - כלשונו - באינטלקטואליות המודרנית, כאשר החוקר מוכן לקרוא ואף ללמוד ספרי מוסר, אבל לשם הבנה לבד בצורה למדנית, ללא רגש והתפעלות המעמיקים עד לתת ההכרה.

איש האקדמיה יחלוק, כמובן, על דברי ביקורת אלו ודומיהם. יחד עם זאת, הם מציגים בעיה עקרונית, הניצבת גם בפני מי שלומד בתורה בדרך המסורתית: מאיזו נקודת-ראות ניתן לגלות את אמיתה של תורה? מצד אחד, קיימת אמנם ההבחנה המסורתית המבדילה בין תורה וחכמה, כשנמסר לנו, למשל, שחכמה בגויים תאמין, תורה בגויים לא תאמין (איכה רבתי, ב). אבל, מצד שני, האמנם אי-אפשר לגשר בין השתיים, דהיינו, ללמוד תורה בדרך החכמה, על-פי אמות-המידה המקובלות של כל עיסוק עיוני? בקרב אנשי הקבלה, במיוחד, היו כאלה אשר הניחו, שאת חכמת הקבלה אפשר ללמוד רק "מבפנים" ומתוך התנסות חווייתית-אישית. גישתם זו מצטרפת לדעה כללית יותר, שלפיה זקוק כל חוקר למידה מסוימת של סימפאטיה או מעורבות אישית כדי שיבין את הטקסט שבו הוא עוסק. אולם, האם מעורבות וסימפאטיה אין בהן כדי לפגוע באובייקטיביות המחקרית?

בדברי הבאים אבקש לדון בגישותיהם השונות של כמה מבעלי המוסר לשאלה זו, שהעסיקה אותם לא מעט, ואציג כמה מן העמדות העיקריות והנמקותיהן. ואמנם, בעיה פרשנית זו, שעמדו עליה בעלי המוסר (דהיינו, מהות היחס הרצוי בין מידת המעורבות האישית בין האובייקטיביות המחקרית לצורך הבנתה של הנחיה הלכתית או הנחיה מוסרית כלשהי, או לצורך הבנתה של התורה בכלל, והאם באמת אי-אפשר ליישב ביניהן), יש לראותה בהקשר הרחב של שאלת הפילוסופיה של הפרשנות, המעסיקה הוגים רבים בימינו. הבנתה של השאלה הכללית יותר ושל הרקע לצמיחתה, כמו-גם כמה מן המגמות שהתגבשו בתחום ההרמנויטיקה, תאפשר לנו להבין אל נכון את תפיסותיהם השונות של בעלי המוסר שנדון בהן בהמשך.

כמה הערות לבעיית הפרשנות בכללה

בשם "הרמנויטיקה" מכונה מאז שנות ה-60 הגישה שיסודה במהפכה "הקופרניקנית" של קאנט, אך פותחה במאה התשע-עשרה על-ידי הוגים שונים, כגון דרויזן, דילתי, סימל, ובר ואחרים. גישה זו מדגישה, שבמדעי-הרוח, ובמיוחד בלימודים ההיסטוריים, החוקר נתקל תדיר בבעיית הפרשנות: "העובדות" אינן מדברות בעד עצמן, אלא הן נזקקות למישהו שיכיר בהן ויפרש את חשיבותן.

⁴⁶ כך, למשל, טענתו של הרב דסלר, שעצם הניסיון לתפוס ערכים מופשטים מזווית-ראייה אינטלקטואלית מעמיד מחסומים בפני ההבנה. לדבריו, למשל, מי שמעולם לא הרגיש בעצמו שאיפה טהורה לחסד, בלי שום פניות וחשבונות, הוא לא יוכל להבין גם בשכלו מאמר המבוסס על הרגשה זו. סוף סוף, לבו יחפש חשבונות והשערות, כעין "מה מרוויחים בזה?" וא"כ בהכרח יסלף את העניין ויקלקל צורתו כשמדחיק אותו לתוך המונחים והקטגוריות המצומצמים של עצמו". (מכתב מאליהו, לונדון תשט"ו, עמ' כה).

מתוך ערעור זה של ההבנה המסורתית של תפקיד החוקר במדעי-הרוח ושל דרכי פעולתו נולדו שלוש גישות בולטות, שהגדרתן תשמש אותנו גם בהמשך דיוננו זה, ואלו הן: (1) דרך ההבנה ההיסטורית; (2) דרך ההבנה החווייתית; (3) דרך ההבנה תוך כפיפות למסורת חיה.

(1) בעלי הגישה הראשונה מבקשים להבין את העבר מתוך עצמו, בלי למדוד אותו באמות-מידה של ההווה הזר לו, בהאמינם שניתן להתגבר על היות המשקיף קשור לנקודת-התצפית שלו; לשם כך הם מנסים לשחזר, בעזרת כלים פילולוגיים, טקסטואליים והיסטוריים, מהימנים עד כמה שאפשר, את הנסיבות האקטואליות שבהן נולד האובייקט הנחקר.

(2) גם בעלי הגישה השנייה מאמינים שיש ביכולתם לדלות מחדש את המשמעות הראשונית של האובייקט הנחקר; אך לא דרך שחזור הנסיבות האקטואליות החיצוניות או הכוונות המקוריות שמתוכן צמח, שהיא שיטה המתאימה למדעי-הטבע אך לא לחקר החיזיון הרוחני. את מדעי-הטבע יש להסביר, אך את מדעי-הרוח עלינו להבין. הבנה זו מושגת על-ידי הפעלת חוש "הבנה" מיוחד (Verstehen) שמפתח החוקר המיומן, והיא מתבטאת בהזדהות חווייתית, פנימית ואינטואיטיבית עם התוכן העל-זמני ה"אידיאלי" והייחודי, שנשקף מן האובייקט הנחקר. תוכן זה אינו קשור בהכרח לנסיבות התרבותיות שהולידו אותו, והוא נמצא מעבר לקטגוריות אינטלקטואליות רגילות.

(3) שתי הגישות הללו הן גישות אובייקטיביסטיות, גם מפני שהן שואפות לבטל את השפעת אישיותו של החוקר על מושא מחקרו, וגם מפני שהן מאמינות ביכולתו של החוקר להגיע בוודאות אל המשמעות "האמיתית" של הטקסט. לעומת זאת, בעלי הגישה השלישית, הדוגלים בהבנה תוך כפיפות למסורת חיה, מדגישים קודם כול את העובדה שההבנה הראשונית של כל ממצא מתבססת על המטען שהחוקר כבר נושא בתודעתו, ובהתאם לכך - על הציפיות שהוא מטפח ביחס לממצא שלפניו. כל טקסט נקרא, על כן, אך ורק תוך שילובו במערכת של ציפיות ביחס למה שהוא אמור להכיל, ציפיות שמקורן, כאמור, ברקע הקודם של הקורא ובמטען התרבותי שהוא נושא עמו. הדברים הללו אמורים הן במישור האינדיבידואלי והן במישור החברתי-הכללי.

...אפשר, אם כן, שלצורך הבנה אמיתית נדרשת לא הפחתה, אלא דווקא תוספת של סובייקטיביות מחקרית, כיוון שהאני מבין יותר את אובייקט מחקרו ככל שהוא משקיע עצמו בו ולא כאשר הוא מתנתק ממנו. המרווח הזמני בין החוקר לבין הטקסט איננו בבחינת תופעה שלילית שיש להתגבר עליה, אלא הוא-הוא היסוד הנושא עמו את התנאים להבנה של הטקסט, באשר הוא מאפשר את התהוותה של המסורת שלאורה אנו בוחנים את מקורות העבר.

הבנת התורה והנגיעות

כאמור, הבעיה הכללית של ההרמנויטיקה משתקפת בגרסה מיוחדת במינה בשיחותיהם של בעלי המוסר מתנועתו של ר' ישראל מסלנט. אלה אינם מדגישים את הקושי העקרוני שבהתעלות מעל הראייה הסובייקטיבית, אלא את הקושי המיוחד הנובע מן העובדה, שכל לומד תורה הוא בבחינת נוגע בדבר כאשר הוא עוסק בטקסט המכוון להתנהגותו המעשית שלו עצמו. לפי התפיסה המתנגדת המקורית שעל-גביה צמחה תנועת המוסר, הדרך שבה ניתן להגיע להבנה הרצויה של התורה היא לימוד התורה עצמה; זה לבדו מביא את הלומד לדרגת ההזדהות

הנדרשת. תפיסה זו ניתן לדמותה לגישתם של בעלי-ההבנה החווייתית (הגישה השנייה שתוארה לעיל), השוללים את הצורך בידיעות חיצוניות על אופן התהוות הטקסט כתנאי להבנתו. אף בעלי המוסר מכירים בכוחה של התורה להחדיר את תכניה ללב האדם, והם תומכים את דעתם בהסדרים על אופייה המעשי של התורה וסגנונה המוחשי, כמו גם על העובדה שלימודה מצריך עמל ויגיעה מרובים; כמו-כן הם מצביעים על המבנה המיוחד של התורה, שבעינינו הוא נתפס לעתים כ"אי סדר תמוה" אך למעשה הוא ערוך על-פי עקרונות פדגוגיים מכוונים. יחד עם זאת סבורים בעלי המוסר, שכדי שתתאפשר פעולת הטקסט התורני על האדם, חייב זה בהכשרה נוספת. לכל בעלי המוסר משותפת רגישות קיצונית ל"נגיעות" (=משפטים קדומים) של השכל האנושי, ביודעין או בלא יודעין, הנובעות מאינטרסים אישיים. משום רגישותו זו של השכל לנגיעות מסכימים הוגי המוסר, שלא תיתכן קליטה נאמנה של החכמה ללא הכשרה מוסרית מוקדמת, שתכליתה לטהר את האדם מנגיעות פסולות. אם קבע אריסטו, כי העיסוק בחכמה בכלל מחייב את הצבתה של השלמות המוסרית לפני השלמות השכלית, על אחת כמה וכמה חשובה השלמות המוסרית בהבנת התורה. כדברי ר' ירוחם ליבוביץ: "אין התורה נלמדת כחכמות אחרות. בנבדל מחכמות אחרות, אין קנייתה תלויה ברצון האדם ודעתו בלבד" (דעת חכמה ומוסר, א, עמ' רסא; ב, עמ' מח). ההכשרה המוסרית היא המפתח להצלחה בלימוד התורה (שם), ולהבנת "עומק צורתא דשמעתא" (ב, עמ' סג). התורה היא בעלים על עצמה, ופותחת עצמה רק ללומד שהתאמץ לזכך את עצמו ולהתאים את טבעו לטבעה הבלעדי (ב, עמ' רטו-רטז; א, עמ' סט-עב) ושפינה את מחשבתו מכל הרהור וטרדה אחרים (ב, עמ' רמג). תורה בלי טהרה אינה נלמדת (שם, עמ' נג-נד).

עד כאן ניתן עדיין ליישב את גישתם ההרמנויטית של בעלי-המוסר עם רעיון האובייקטיביות המדעית, שהוא ממושגי-היסוד של מדעי-הרוח שהתגבשו במאה התשע-עשרה. גם החוקר-המדען עשוי להסכים, שנגיעותיו האישיות של האדם הן בבחינת גורם מפריע להבנת המשמעות האמיתית של הטקסט. אבל קיים מרכיב נוסף, העשוי לקרב את בעלי המוסר אל העמדה השלישית (לעיל), הסובייקטיבית יותר. שכן הללו מגלים בשיחותיהם נכונות להבדיל בין משפטים קדומים, שמקורם פסול, לבין קדם-הנחות, שהן כשרות ואף חיוניות לתהליך הפרשני, משום שסמכותן מעוגנת במוסרת. עמדת האובייקטיביסטים (הן בעלי ההבנה ההיסטורית והן בעלי ההבנה החווייתית) היא, שרק שימוש מבוקר בתבונה הנקייה מכל דעה קדומה מסוגל למנוע כל טעות שהיא. אם נגיעות אישיות משבשות את אופן השימוש בתבונה, הרי הסמכות מונעת שימוש כזה מכול וכול. על כן, לדעת האובייקטיביסטים, יש להילחם גם במשפט הקדום בזכותה של הסמכות. אולם בעלי-המוסר ראו בתורתם תורה חיה, החייבת להימסר מרב לתלמיד בלוויית פרשנות מוסמכת, כשהדוגמא האישית היא מרכיב פרשני חיוני בהבנת כוונתה האמיתית של התורה.

סיכום

בהתלבטותם של בעלי המוסר בשאלת הדרך האידיאלית של לימוד התורה ניתן לראות תרומה סגולית לדיון בבעיה ההרמנויטית בכללה. התנגדותם לגישה המחקרית, האנטי-דוגמאטית, השואפת לנטרל כל זיקה ערכית או מוסרתית בשמה של אמת היסטורית "נקייה" מכל תיווך פרשני, יש בה הד לספקנות דומה שגילו חוקרים מסוימים במאה האחרונה ביחס לאפשרות ולכדאיות השימוש בכלי מתודולוגי זה. טענתם של בעלי הגישה השלישית - היצירתית - נגד הגישה האובייקטיביסטית על שתי גרסותיה (לאמור, שאף כשהיא מנוסחת מתוך מחוייבות מובטחת מראש למסורת פרשנית מסוימת, אין בה כדי למצות את המשמעות האמיתית של הטקסט) ונסיונותיהם להגיע לנוסחאות חדשות של המאזן בין

אובייקטיביות וסובייקטיביות בהבנת האמת, יש אף בהם השתקפות של מגמה מודרנית להגמיש את מושג האמת ולראות בה קונסטרוקציה של תודעת האדם. אמנם כבר התלמוד מטעים, כי יש צורך בשימוש חכמים כדי להגיע לאמיתה של תורה, ובין השיטין של כמה מאגדות חז"ל וכן בהשקפתם של בעלי הסוד מוצגת אמת זו כאמת רב-משמעית, המתפתחת בהתאם להכרעה האנושית בהתהוותה. אולם עצם היזדקקותם המחודשת של בעלי המוסר לבעיה זו, תוך עירנות מוגברת לתופעה של "נגיעת הדעת" ותהייה מפורשת יותר על טיבה של אמת, יש בהם אישור נוסף - אם עדיין אנו צריכים לו - לטענה, שתופעות הנדמות כייחודיות למחשבה היהודית עשויות להתפרש, בהעמקה רבה יותר, על רקע המחשבה הכללית ובזיקה להלכי-רוח המנסרים ב"חלל של עולם".

מתוך תרביץ נט, תש"ן עמ' 191-214

בספרות

פרופ' פישל שניאורסון

חיים גראביצר – ראש ישיבת אורשה

...התחילו ימים גדולים לחיים גראביצר. כגן המצית חמרי שריפה, כן הציתה הישיבה הצעירה דאורשא בלבו של חיים אש שלהבת של חשק התורה, שכאילו צרה ובלעה, לא אותו בלבד, אלא את כל הישיבה כולה, בסערה הלוהטת להט חרישי.

...והנה פעם אחת, בימים הראשונים לבואו, עבר חיים לפנות-ערב על פני בחורי הישיבה, בשעה שמש-אליהו "הבטלן" היה לומד עמהם ספרי-מוסר. נגש חיים אל שולחנות הבחורים, שקמו לקראתו קימה של יראת-הכבוד, פנה ה"בטלן" לחיים ואמר לו:

עוד מלכתחילה, לפני השיעור הראשון, סיפרתי לרבנו ב"חדר שני", כי אבי הישיבה שלנו התקין בשעתו, שיהיו הבחורים בעצמם הוגים בספרי מוסר יום-יום בין מנחה למעריב...

קרנו פני חיים, ובעודו עומד, ענה בחיוך יוקד לבחורי הישיבה שהיו מעומדים גם הם: וודאי טובים וקדושים המה ספרי המוסר של גדולי היראה, המעוררים את האדם לשבור את התאוות ולבער את הרע מקרבו; אלא שבאמת קשה לאדם להאבק עם החושך ולהדבירו. וכי לא מוטב לו תחת זאת, שישגי וימשיך בנפשו את האור הקדוש של תורה ומצוות, ומכיון שנגה האור, הרי החושך בטל מאליו. מעט אור דוחה הרבה חושך. "כי נר מצווה ותורה אור", - התורה והמצוות מביאות אור אלוקי לעולם, והוא דוחה ממילא את החושך של התאוות. וזהו שאמרו חכמינו: "המאור שבה מחזירו למוטב". צריך ללמוד את התורה ביראה ובאהבה, כדי להרגיש ולהמשיך בנפש את המאור שבה. וכשלומדים תורה בדרך הזה, מתוך קבלת עול מלכות-שמים, הרי פרק-משניות אחד - אין לך אוצר בלום של מוסר גדול הימנו...

והיה אותו להט חרישי עולה מדבריו של חיים ומרעיש לבם של בחורי הישיבה. נזדעזעו הבחורים ובקשו את חיים שייאות ללמדם פרק משניות בכל יום בין מנחה למעריב. נאות להם חיים, ומאותו היום היה לומד עמהם בבין השמשות פרק משניות בפשטות לטהטת ומחרידה, מתוך הכנעה שבלב וקבלת עול מלכות שמים.

ועוד בערב הוא הריץ משה-אליהו איגרת להמגיד הקוניצי, לשאול את דעתו על התקנה החדשה הזאת. בהעידו, כי אמנם ובאמת מעורר פרק המשניות (שלומדים בכל יום בין השמשות מפי ראש-הישיבה) את הלבבות וממלאם יראת אלוקים. חיים גראביצר, תירגם אברהם שלונסקי, עמ' 232-249.

חיים גרדה

שיחת מוסר של ר' יוסף יוזל הורביץ

בבית המדרש האפל, שיצף קיצף ים,
זעקות כמו ציפורי אש שולהבו,
חבטו מאוכזבות בכנפיהן על הקירות,
וכבויות חזרו נפלו,
על כפיים לתפילה נשואות.

יער יילל, כל אילן בניגון מיוחד.
ובתוך הסערה ראש הישיבה קונן בקול רם:
מורי ורבותי! כולנו יחד
נתעטף עוד פעם בקריאה ובתפילה:
"לב טהור ברא לנו אלקים..."
ובת קול כפולת מאה משיבה ביללה:
"לב טהור ברא לנו אלקים..."

זעקה. כל אחד בתפילתו מחפש תיקונו.
דפיקה. אין בכוח ראש הישיבה לזעוק בכפליים.
כל אחד מנסה להחניק ניגונו
ראש הישיבה מכבה בקולו את כל
אי-אי-איים.

מורי ורבותי!
להשיג את האמת אפשר בשעה אחת,
להחזיקה - דרוש מאבק כל החיים...
הבחורים הבינו את הרמוז הקט
וכמו בית מט ליפול - נאנחו נבוכים.

מורי ורבותי!
אם אי אפשר לנו לעבור, אנו מוכרחים לעבור.
בבית המדרש שוב פרץ רעם,
והבחורים כל אחד בנפרד ובלב טהור
בחשכה ייללו מרה עוד פעם.

מורי ורבותי!
ראיתי ברוסיה בימי מהומות הדמים,
אדם נדחק לתוך רכבת דחוסה
השליכוהו בעד החלון באמצע הדרך.
לפעמים, עדיין לא מספיקה הכניסה,
יש להיאחז, להתעקש, להחליט נחושה,
כי מושלכים לפעמים באמצע הטיסה...

ראשים ואגרופים בקירות חובטים והולמים
וראש הישיבה שוב מרעים...
החוטא הגדול ר' אליעזר בן דורדיא
הניח ראשו בין ברכיו, בין שני הרים וגבעות.
געה בבכיה, כמלאך נדחה, כמו חיה
עד אשר בשמים נתקבלה תשובתו.

מורי ורבותי!
אדם דרוש לו כוח למות
מתוך התמרמרותו וחרטתו,
וכמו על משה - המלאכים,
כן השמים יקוננו על מיתתו...

מורי ורבותי!
החיים נהפכים למשא, לחרפה ולצער
לפוסח ולמתנדנד, למי שאינו אמיץ.

אין גזר דין גדול הימנו, מלאיש בער
אשר אין בכוחו מטבעו הישן להחלץ...
ובכן נבקש עוד פעם:
"אבינו מלכנו, קרע רוע גזר דיננו!"
וכמו הר אשר אלי עמק מתפורר ונערם
נשתפכו הקולות של בחורינו יקירינו
לידי אוקראינה, ליטא, פולין, וולין, בני עמנו.

דברי ראש הישיבה פסקו מלהישמע.
קול דמוע חרש התיפח
כמו תינוק מוכה גונח;
קול שני ניצוק כפלדה, רחב ונוקשה.
עד אשר קול, אדום, צמא, את שניהם גמע ובעצמו שקע בחשיכה...
ועלתה התפילה, טיפסה בבית המדרש ממעל
על סולמי סלעים, על סולמי עננים - אל על, אל על...
תורגם מאידיש בשינויים קלים מהספר "מוסרניקעס" של חיים גראדע וילנא 1939 עמ' 71
הרב דב כ"ץ, תנועת המוסר, ד' עמ' 228-231

ביבליוגרפיה של תורות מבעלי המוסר שהתפרסמו ב"דף לתרבות יהודית"

בלוך, הרב יוסף לייב, אופן לימוד המוסר, 180, 12-13; שירה, 142, 3.

בלזר רבי יצחק, קבלה לימים נוראים, 196.

בר-שאול, הרב אלימלך, אם בישראל, 90: [1]; בהתקדש החג, 117: ובעקבות
מתרחקים, 16, 1-3; טעמי המצוות בתורתו של הראי"ה קוק, 74, [3-4]; כיבוד אב
ואם שער למצוות אחרות, 207, 10-11; תוכן קדוש לכלי יקר, 39, [2-3].

גרודזינסקי, הרב אברהם הי"ד, גרות, 151, 4; יישור המידות, 214, 9.

דסלר, הרב אליהו, ה' מנחם, 19, 242; הכרת טובה להורים, 12, 207; מהי אהבה? 124, 2; על תיירים ועולים, 174, 15-16.

הורביץ, יוסף יוזל, הכשר קין, 29, 244; דרכי הביטחון של שנת השמיטה, 1, 10.

הכהן, הרב ישראל מאיר, יוצרי התורה, 1, 127; 5, 153; 20, 178; על העיתונות, 219, 1-10; תפילת החפץ חיים להינצל ממידת הכעס, 14, 244; תקנות בישיבת חפץ חיים, 196, 5-6; תפילת החפץ חיים להינצל ממידת הכעס, 14, 244; תקנות ישיבת חפץ חיים, 196, 5-6.

זיו, הרב שמחה זיסקינד, "הסבא מקלם" קבלה מערב יום כיפורים, 196, 3-4.

זייציק, הרב אפרים, הקנאות-כליל לה', 91, 2; שפת הדממה, 171, 4-5; האדם הבוחר הוא הקובע והמניע, 246, 16-17; מי את?, 246, 17.

ר' ישראל מסלאנט, קבלה על יום הכיפורים, 196, 5; הקצבים, 153, 8.

ליבוביץ, רבי ירוחם, היגיעה שבשניהם המשכחת עון, 137, 3-4; 178, 16-17.

סרנא, הרב יחזקאל, האנק דום, 99, [1-2]; דברים שנאמרו בכינוס למספד ותשובה, 146, 3-5.

פינקל, רבי נתן צבי, התחדשות תמידית, 136, [3]; חסד התורה, 137, 3; מידת החסד, 124, 2.

פרידלנדר, הרב חיים, החסד הראשון - הגירות, 246, 17-18.

רוזנשטיין, רבי משה, גבורת השכל של משה, 236, 14.

שבדרון, הרב שלום, בחור זה עוד יהיה רב..., 244, 14-15.

שינקר, רבי שמואל, קשר החברים הי"ו, 233, 3. תקנות שנמצאו בכתב יד, 196, 6-7.

שך, הרב אליעזר מנחם מן, אנא הדפס חידושיך, 248, 19-20; הדרך לעלייה בתורה, 247, 20; חזק ומתחזק, 245, 24; לצאת לרחוב ולקרוא בשם ה', 107, 3-4; לשון נקייה, 233, 14-16; רבי חיים שמואלביץ וכלל ישראל, 97, [2].

שמואלביץ, הרב חיים, גלות השכינה והתגלותה, 97, [1]; האם הילד והלב, 148, 7; הכרת טובה, 139, 3; הסתפקות במועט והשבעת היצר, 102, [2-3]; השאיפה לשלימות, 135, [4]; לרגל המצב, 183, 3-5; ממעמקים, 130, 4; מקור כוחו של מנהיג, 145, 7, 210, 11; ניצוצות, 160, 3-4; שביעית ובטחון, 206, 8-10.

יריעת מקרא
צדקותה של תמר
עפ"י גיליונות של פרופ' נחמה ליבוביץ ז"ל

בעיוננו זה נעמוד על השווה ועל השונה בין סיפור יהודה ותמר ומגילת רות מתוך זיקה לשיקומו של יהודה ומשפחתו.

שלושה אסונות פקדו את ביתו של יהודה:

ויהי ער בכור יהודה רע בעיני ה' וימיתהו ה' וירע בעיני ה' אשר עשה [אונן] וימת גם אותו ותמת בת שוע אשת יהודה (בראשית לח ז-יב).

מותו של ער השאיר את תמר חשוכת בנים. לפי חוק הייבום היה על אונן לשאת את תמר ולהקים שם לאחיו המת. הוא פשע בכך וה' המית גם אותו. יהודה אמר לתמר להמתין עד כי יגדל שלה, בנו השלישי, והיא המתינה. אך יהודה לא נתן את שלה לתמר ובינתיים אשת יהודה מתה.

שלושה אסונות דומים פקדו גם את ביתה של נעמי.

ושם האיש אלימלך ושם אשתו נעמי ושם שני בניו מחלון וכליון וימת אלימלך איש נעמי וימתו גם שניהם מחלון וכליון (רות א ב-ה).

יש הרבה מהמשותף בשני הסיפורים. בכל אחד מהם המשפחה נהרסת על ידי מות הורה ושני בנים. בשני המקרים נמצאת כלה חשוכת בנים, אך הקרוב ביותר שחובת הייבום חלה עליו, אינו מייבם, פה הוא שלה, ושם-הגואל האלמוני⁴⁷ (ד, ו). אך בסופו של דבר, בשני המקרים הדמויות המרכזיות ממלאות תפקיד בצמיחתה המחודשת של המשפחה.

צדקותן של תמר ורות

בעדולם ובמואב מופיעות שתי נשים זרות, תמר ורות, הקושרות את גורלן עם המשפחות שלהן נישאו.

דומה הייתה רות לתמר. שתיהן נכריות המתחברות למשפחות שכולות, ושתיהן מתאמצות לגאול משפחות אבלות על ידי נישואים משקמים.

אך כאן מתגלים ניגודים בין הדמויות. אצל רות הכל ברור, קיימת הצהרת כוונות:

אל תפגעני בי לעזבך לשוב מאחריך כי אל אשר תלכי אלך ובאשר תליני אלין עמך עמי ואלהיך אלהי' (א, טז).

כולם מוקירים ומשבחים אותה כפי שעולה מפי בועז (ג, יא; ב, יא-יב) ונשי בית לחם (ד, יא, יב, טו). כל זה חסר אצל תמר. הכתוב סותם ואינו מבהיר את כוונותיה. יתירה מזו, התחפשותה לזונה מעוררת תמיהה. עם זאת הפרשנים תמימי דעים באשר לטוהר כוונותיה. לדבריהם, לתמר היה רצון עז להתקשר לאומה זו ולאלוהיה, רצון שלא התערער על ידי הניסיונות האישיים המרים שנגרמו לה על ידי אישים בודדים מתוך אומה זו.

⁴⁷שלה הוא יבם ממש, ואילו יהודה, הגואל האלמוני ובעז אינם אלא קרובי משפחה.

מה שתמר מהרהרת בלבה את זה מבטאה רות בפנייתה המפורשת לנעמי (א, טז) "עמך עמי ואלהיך אלהי". שם התפקיד מתפצל בין השתיים, התכנון לנעמי והביצוע לרות, ואילו כאן, הכל מוטל על תמר (כנו יעקב).

אז מיהרה תמר ברוב תאוותה להוליד מזרע הקודש (רמב"ן יא, ד"ה כי אמר).

מניין לפרשנים הללו שאלו היו המניעים של תמר?

אמנם אין ראיות מפורשות, אך יש רמזים וראיות נסיבתיות.

א. הכתוב רומז על חשיבותה של תמר בכך שהוא מכנה אותה בשמה, ולא כאשת יהודה, בת שוע, ששמה לא צויין⁴⁸.

ב. היא נזהרת בכבוד יהודה ומוכנה לסכן את חייה ובלבד שלא לביישו. כאשר יהודה דן אותה ואת עובריו לשריפה התגלתה תמר בכל גדלותה המוסרית:

הוא מוצאת, והיא שלחה אל חמיה לאמר: לאיש אשר אלה לו אנכי הרה (לח, כה).

רש"י: הוא מוצאת: להישרף.

והיא שלחה אל חמיה: לא רצתה להלבין פניו ולומר ממך אני מעוברת, אלא לאיש אשר אלה לו. אמרה: אם יודה מעצמו - יודה, ואם לאו - ישרפוני, ואל אלבין פניו. מכאן אמרו: נוח לו לאדם שיפילוהו לכבשן האש ולא ילבין פני חברו ברבים.

הייתה גם גירסה: "והיא מוצת":

רבנו חננאל גריס "מוצת" בלוא אלף לשון "ויצת אש בציון" (איכה ד). (מובא בתוספות על כתובות סז ב ד"ה דכתיב).

גירסה זו ממחישה את המצב הדרמטי של מסירות הנפש של תמר הנשמרת מפגיעה בכבוד יהודה גם נוכח להבות האש.

יהודה במאבק פנימי

לפי המדרש, בשעה שתמר הייתה במצב של עקדה עצמית, יהודה היסס:

ותאמר: הכר נא!

למי החותמת המטה והפתילים האלה? (לח כה)

"והיא שלחה אל חמיה לאמור" ביקש לכפור. אמרה לו: הכר נא את בוראך - שלך ושל בוראך הן! (ב"ר פ"ה יא).

"הכר נא!" זה היה מכוון לא רק לחפצים אלא גם לפנימיות הנפש של יהודה.

ההיסוס של יהודה משתמע ממבנה הקטע:

⁴⁸ באי ציון השם הפרטי יש טעם לפגם. השווה: ויאמר שאול מדוע לא בא בן ישי (שמ"א כ כז), ותאמר [הגר] לאברהם, גרש האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק (בראשית כא ט), וכן בלשון חכמים: בן עמרם ככינני גנאי למשה (סנהדרין פב א).

והיא שלחה אל חמיה לאמר: לאיש אשראלה לו אנכי הרה.

ותאמר: הכר נא למי החתמת והפתילים והמטה האלה?

ויכר יהודה

ויאמר: צדקה ממני (כה-כו).

ה"ויאמר" של יהודה לא היה ספונטאני, היו כמה רגעים ארוכים של מבוכה מעיקה שחלפו בין האמירה באמצעות השליח עד לאמירה הישירה מפיה של תמר⁴⁹ ועד ה"ויכר" של יהודה עד שהמלים "צדקה ממני" יצאו מפיו.

שלא כדוד, אחרי חטא בת שבע, שידע להודות בחטאו לאלתר: "ויאמר דוד אל נתן: חטאתי לה" (שמ"ב יב, יג) יהודה היסס והתלבט עד שהודה. אמנם דוד עמד לפני נתן בלבד ואילו יהודה עמד נבוך ומתלבט לפני ציבור צופים.

הייתה זו תמר שעל ידי סבלנותה ועדינות נפשה סייעה לו להודות בפומבי על שכמעט דן את כלתו ועובריו לשריפה.

אך תמר, שלא מדעת, עשתה יותר מזה.

באמצעות הביטוי "הכר נא" היא המריצה את יהודה להתמודד עם חלקו במכירת אח ובאונאת אב שנעשתה בביטוי "הכר נא".

וישלחו את כתנת הפסים ויביאו אותה אל אביהם ויאמרו: זאת מצאנו הכר נא הכתנת בנך היא אם לא (בראשית לו לב).

היה ב"הכר נא" של תמר קריאה נוקבת ליהודה לחשבון נפש ולהתעוררות מוסרית. תמר, שלא מדעת, אילצה את יהודה להתמודד עם עברו האפל: הכר נא!⁵⁰

מסתבר שהרמז נקלט. את זאת הוכיח יהודה כאשר ידע כיצד להתמודד עם הערבות של בנימין (בראשית מג ט; מד, לב-לד).

וידויו של יהודה

נעקוב אחר התהליך שעבר על יהודה כשהתוודה והכריז: "צדקה ממני" (כו).

רשב"ם ורמב"ן מסבירים ביטוי זה לפי פשוטו של מקרא:

רשב"ם: ד"ה צדקה ממני: יותר ממני, שאני ציוויתיה לשבת בית אביה עד שיגדל שלה. היא השלימה תנאי שציוויתיה, אך אבל אני לא השלמתי לה תנאי שהתניתי לה, כי לא נתתיה לשלה בני.

רמב"ן: ד"ה צדקה ממני צדקה במעשיה יותר ממני, כי היא הצדקת ואני החוטא שלא נתתיה לשלה בני.

⁴⁹ על ההיסוסים הרמזים בכפל אמירות ראה: נחמה ליבוביץ "ויאמר ויאמר", פרקי נחמה, תשס"א, עמ' 495-502.
⁵⁰ כמו רב החובל הנכרי הקורא ליונה הבורח מאלוהיו: "קום קרא אל אלהיך", כך תמר שלא במודע, קוראת ליהודה "הכר נא"!

אך רש"י מסביר ביטוי זה באופן שונה:

ד"ה צדקה: בדבריה.

ד"ה ממני: היא מעוברת.

לפי רש"י יש לקרוא: צדקה, ממני [היא מעוברת]. כך רש"י הופך את המילה "ממני" ממושא לנושא. בדרך זו דברי יהודה מביעים גם את צדקתה של תמר וגם את אחריותו להריונה.

הגמרא מציעה הסבר תחליפי למילה "ממני":

יצתה בת קול ואמרה: ממני יצאו הדברים כבושים (סוטה י ב).

על ידי פיצול הביטוי: [יהודה]: צדקה! [ה']: ממני! מביאה הגמרא את ההשגחה העליונה לתוך סיפורנו, כדברי המדרש הנפלא:

ויהודה היה עסוק ליקח לו אישה - והקב"ה היה עוסק בורא אורו של משיח (ב"ר פה א).

ניצוץ גאולתי זה נדלק כשיהודה התמודד נוכח עבר רחוק, עבר קרוב והווה מביך לעיני צופים שבאו לחזות בשרפת כלתו שצדקה ממנו. היה זה קידוש ה' ברבים. סימוכין לכך, מוצא ר' שמעון חסידא, שבשם יהודה כלולות ארבע אותיות השם המפורש:

ואמר רבי שמעון חסידא: יהודה שקידש שם שמים בפרהסיא זכה ונקרא כולו על שמושל הקב"ה (סוטה י, ב).

אמנם יהודה קיבל את שמו עם הולדתו, אך אחרי שהתעלה, התעלה שמו עמו ומאז צנצנו בשמו ארבע אותיות השם.

סוף הסיפור

את שכרו המיידית ראה יהודה בשיקום ביתו. תחת בת שוע, ער ואונן באו תמר, פרץ וזרח.

אחרי הדרמה בעדולם הסיפור נקטע. המשך הסיפור מתרחש לאחר שבעה דורות כשבועז, צאצא פרץ, ורות משקמים את בית אלימלך בהולדת עובד סבו של דוד.

העם אשר בשער בית לחם שהעידו על נישואי בועז ורות הכריזו ואמרו:

יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם יחד את בית ישראל ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה מן הנערה הזאת (רות ד יא-יב).

עם ההכרזה הזאת הצטרפו תמר ורות לאמהות של האומה ולמייסדות של מלכות ישראל.

העיון שוחזר מגיליון תשכ"ג על ידי העורך בסיועם של הרב שמואל פירלס וציון עמיר. יצחק ריינר שימש כיועץ.